

De versnelling van het levenstempo en 'zenuwachtigheid' in het negentiende-eeuwse Nederland.

Masterthesis

Naam: Simone Oorschot
Studentnr.: 320310
E-mail: 320310so@eur.nl / oorschot.se@gmail.com
Telefoon: 0631521415
Datum: 15-07-2014 (definitieve versie)
MA: Geschiedenis van Nederland in een mondiale context
RWS: Reizigers in tijd en ruimte CH4130
Docent: Prof. dr. A. Baggerman
Tweede lezer: Dr. B. van Eekelen

Minuutwijzer

*Met zestig afgepaste schreden
Doorloopt de wijzer op de plaat
De cirkel, die hij nooit verlaat.
Dan is ons weer een uur ontgleden,
Gelijk de luide hamerslag
Op 't klokmetaal ons melden mag.
Hoe snel, hoe schielijk is 't vervlogen
Voor die genoot, maar voor die bang
Verbeidde of leed, wat duur 't lang
Wat stelt de wijzer ook voor ogen?
De tijd? Een denkbeeld is 't alleen,
Genot en smart zijn werkelijk heen.
Het is niet met een maat van uren,
Maar met de maat van lief en leed,
Dat elk van ons het leven meet,
Dat wij verslinden of ... verduren,
En elke dag is lang of kort
Naar dat ondervonden wordt.*

N. Beets¹

¹ Nicolaas Beets, *Gedichten. Deel 4* (Leiden 1905) 69-70.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	
1.1	Introductie: Een tandje terug?	4
1.2	Onderzoeksvragen & opzet	5
1.3	Bronnen en methoden	
1.3.1	Instrument: Delpher	8
1.3.2	Methoden	8
1.3.3	Validiteit, betrouwbaarheid en nauwkeurigheid	10
1.4	Relevantie	11

Deel I: Theoretisch kader & historische context

2.	Tijd en het ervaren van tijd	
2.1	De mens en tijd	
2.1.1	Ongrijpbaar	14
2.1.2	Alweer te laat	15
2.1.3	Tijd en creativiteit	16
2.2	Objectieve en subjectieve tijd	18
2.3	Koselleck: Cyclische en lineaire tijd	20
2.4	Denken over het zelf	22
2.5	Conclusie	24
3.	De industrialisatie van het jonge Koninkrijk der Nederlanden	
3.1	Onrustig of saai?	26
3.2	Bestuurlijke en politieke veranderingen	
3.2.1	De Franse tijd en de nasleep	27
3.2.2	1800 -1850	28
3.2.3	1850-1900	31
3.3	Ruimtelijke, technologische en economische ontwikkelingen in Nederland	
3.3.1	Een veranderend landschap	34
3.3.2	De industrialisatie van Nederland	36
3.3.3	Informatie en actualiteiten: de krant	38
3.4.3	Nieuwigheidjes	42
3.4	Conclusie	43
4.	Tussen religie en wetenschap: de negentiende eeuw als overgangperiode	
4.1	Gelijkheid en democratisering	
4.1.1	Ambitie, keuzevrijheid en zelfhulp	45

4.1.2	Empathie, liefdadigheid & kracht van statistiek	46
4.2	Mini- case study: Het ontstaan van neurasthenie	
4.2.1	Een Amerikaanse kwaal?	48
4.2.2	Neurasthenie in Nederland en West-Europa	50
4.3	Conclusie	54
Deel II : Bronnenanalyse		
5.	De versnelling van het levenstempo in de kranten	
5.1	Een nieuw gevoel?	
5.1.1	Een overzicht	55
5.1.2	Melancholie en acedia	56
5.2	Het drukke leven	
5.2.1	Vormen van 'haast'	58
5.2.2	'Spoed' en 'gejaagdheid'	63
5.2.3	'Overspanning' en het 'overwerkt zijn'	68
5.3	Conclusie	74
6.	'Lijders en lijdresses'	
6.1	Professionalisering en commercialisering: De markt van erkenning	
6.1.1	'Zenuwachtigheid'	75
6.1.2	'Nerveus'	80
6.1.3	'Neurose', 'neurasthenie' en 'hysterie'	83
6.2	De kracht van advertenties: een verbeeld verschijnsel?	87
6.3	Conclusie	92
7.	Conclusie	94
	Bibliografie	98
	Bronnen	104
	Bijlage I	106

1. Inleiding

1.1 Introductie: Een tandje terug?

Iedereen in mijn omgeving heeft het druk, oftewel 'druk, druk, druk'. Als er een diner- of lunchafspraak gemaakt moet worden, wordt datumprikker.nl ingezet. Via een, uiteraard, digitale uitnodiging kunnen de deelnemers aangeven op welke data zij beschikbaar zijn, waarna datumprikker.nl de meest geschikte datum berekent. Vliegenvlugge rondgangen dus, die overigens door de ouderen in ons gezelschap vaak worden gemist. Het is zeker dat er in Nederland zestigplussers zijn die meer gebruikmaken van social media dan ik. Maar een groot deel lijkt zich af te sluiten van de nieuwe high-tech gadgets en de ongelofelijke hoeveelheid functies en mogelijkheden die deze bieden. Er is namelijk een bijna constante individuele interesse nodig om de meest recente computertechnologie en 'onlineplatforms' te kennen en te begrijpen. Dit is geen verwijt, want eerlijk is eerlijk, sinds de komst van de computer in huiskamers, smartphones, en alles hier tussenin, is de snelheid waarmee nieuwe producten ontwikkeld worden en op de markt komen, sterk toegenomen. Dit heeft zeker invloed op de gemiddelde dagindeling in Nederland, andere westerse landen en in groeiende mate, in de rest van de wereld. Zo besteedt de gemiddelde Nederlander 2,4 uur minder per dag aan het huishouden dan een aantal jaar geleden (onderzocht door SCP tussen 2006-2011).² Deze specifieke verandering in tijdsgebruik lijkt een direct gevolg van de komst van nieuwe technologieën zoals mobiel datagebruik en digitale tv-programma's 'on demand'.³

In de media zijn verschillende verhalen te lezen van personen die ervoor kiezen de social media de rug toe te keren. Andere individuen nemen zich zelfs voor om een bepaalde periode 'offline te gaan'.⁴ Want vergeet niet dat we door deze constante bereikbaarheid in principe vierentwintig uur per dag werkgerelateerde berichten kunnen ontvangen. Terwijl je vroeger rustig op een antwoord per brief kon bezinnen, worden gedachtes en gevoelens nu met een paar drukken op het touchscreen 'de cloud' ingezonden en kan je je binnen een dag aan de andere kant van de wereld begeven. Met grote regelmaat wordt het gevoel van tijdsdruk te groot. De druk van het werk, de zorg voor de kinderen,

² 'Nederlanders hebben het minder druk':

<http://www.ad.nl/ad/nl/1012/Nederland/article/detail/3551487/2013/11/26/Nederlanders-hebben-het-minder-druk.dhtml> (30-12-2013).

³ Idem.

⁴ Christjan Knijff, 'Student Bram van Montfoort (26) leefde jaar lang offline', *Algemeen Dagblad*, 24-9-2013.

sociale ontmoetingen lijken het leven te overheersen. Dat kan leiden tot onder andere neerslachtigheid en soms zelfs, in de woorden van nu, een 'burn-out'.

Over de huidige periode van snelle technologische ontwikkeling en de gevolgen hiervan voor de mens, zowel individueel als collectief, kunnen we als historici vrij weinig zeggen. Aangezien we er zelf een onderdeel van zijn, weten we niet of dit het begin, midden of eind is van een tijd die wordt gekenmerkt door een pijlsnelle globale technologische vooruitgang en grote sociaal-economische veranderingen. Om deze reden is het interessant om naar andere periodes in de geschiedenis te kijken, die eveneens werden gekenmerkt door snel opvolgende, ingrijpende ontwikkelingen die leidden tot grote veranderingen in leefwijze en tijdsbesef. Het idee dat we tijd meer en meer zijn gaan structureren om deze gevoelsmatig te controleren, en de vraag wat er gebeurt wanneer men het overzicht kwijtraakt, liggen aan de basis van de hiernavolgende tijdreis naar de negentiende eeuw.

1.2 Onderzoeksvragen & opzet

Historica Arianne Baggerman is in de afgelopen jaren op zoek gegaan naar dergelijke veranderingen en tijdgerelateerde gevoelens in egodocumenten, geschreven in de achttiende en negentiende eeuw. Ze vond deze signalen, en daarmee samengaand een behoorlijke, maar geleidelijke groei in het aantal geproduceerde egodocumenten pas in de periode rond 1800 en later.⁵ Juist in deze tijd, gekenmerkt door grote sociale en economische veranderingen, lijkt men in westerse landen een onherstelbare breuk ('gap') met het verleden te ervaren: het besef dat de plaatsgevonden veranderingen niet teruggedraaid kunnen worden en het dus nooit meer zo zal worden zoals het was. Tot halverwege de negentiende eeuw, werden dagboeken regelmatig in lege notitieboeken of almanakken (jaarboeken) bijgehouden. Rond 1850 ontstond er volgens Baggerman echter een geleidelijke verschuiving naar voorgedrukte kalenderdagboeken (bijvoorbeeld een pagina per dag), waarbij in eerste instantie de almanakken steeds meer ruimte boden voor eigen aantekeningen. Het belang hiervan is dat er duidelijk een behoefte

⁵ Arianne Baggerman, 'Lost time: Temporal discipline and historical awareness', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch, (eds.), *Controlling time and shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011).

ontstond naar het structureren van tijd, ervaringen en herinneringen.⁶ Dit blijkt eveneens uit het artikel 'Otto's horloge', geschreven door Baggerman en Rudolf Dekker.⁷

Verschillende denkers en historici beschouw(d)en de achttiende en negentiende eeuw als een overgangperiode tussen het 'in cyclische tijd denken' en het moderne lineaire denken over tijd. Reinhart Koselleck (1923-2006) introduceerde in de tweede helft van de vorige eeuw het begrip 'Sattelzeit' om het ontstaan van dit modern historisch besef tussen ongeveer 1750 en 1850 te omschrijven. Een cyclische beschouwing van tijd zou volgens deze theorie hebben plaatsgemaakt voor een lineaire beschouwing van tijd, veroorzaakt door de snelle technologische, sociale en economische veranderingen, die leidden tot een gevoel van dissociatie, onomkeerbaarheid en een duidelijk bewustzijn van een onderscheid tussen verleden, heden en toekomst.⁸ Het onderzoeken van dit proces draagt wel de paradox in zich dat de hedendaagse onderzoeker ook zelf een onderdeel vormt van hetgeen (in lineaire tijd denken) gedefinieerd moet worden, zo stelt Baggerman.⁹

Het einde van de negentiende eeuw wordt door verschillende onderzoekers, met uiteenlopende wetenschappelijke achtergronden, gezien als de periode waarin de geboorte van de moderne psychiatrie plaatsvond. Onder andere historici Joost Vijselaar en Jessica Sluijkhuis beschreven deze ontwikkeling voor Nederland. Beiden stelden dat de door een Amerikaan bedachte diagnose (1869) neurasthenie (oorspronkelijk: verrekking van de zenuwen door maatschappelijke aanpassingsproblemen, met als gevolg symptomen als oververmoeidheid, 'zenuwachtigheid' en nog vele andere), relatief weinig aandacht heeft gekregen in Nederland, maar desalniettemin een grote invloed had op de ontwikkeling van de psychiatrie in Nederland.¹⁰ De geringe Nederlandse belangstelling voor neurasthenie vergeleken met de rest van de wereld werd eerder door Henk te Velde (1989) aan de orde gesteld. Hij verklaarde dit door te wijzen op de, in vergelijking met andere Europese landen, optimistische publieke sfeer in Nederland rond de eeuwwisseling (fin de siècle).¹¹ Uit de hierboven genoemde en andere bijdrages uit het boek *Cultures of Neurasthenia; From Beard to the First World*

⁶ Idem.

⁷ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Otto's horloge: Verlichting, deugd en tijd in de achttien-de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (2000) 1-24.

⁸ Baggerman (eds.), *Controlling time*, 467.

⁹ Idem, 514.

¹⁰ Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001).

¹¹ Henk te Velde, 'In onzen verslaptent tijd met weeke hoofden'. Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* (1989) 14-24.

War, blijkt dat de invulling en het gebruik van dit oorspronkelijk Amerikaanse begrip binnen verschillende sectoren of vakgebieden, sterk afhankelijk waren van nationale culturele aspecten.¹² Naast dit interessante uitgangspunt, bieden studies naar neurasthenie ook een blik op de impact en de gevolgen van wat achteraf de periode van nerveusheid of zenuwachtigheid genoemd kan worden.

De standpunten en onderzoeksresultaten van de auteurs, genoemd in de voorafgaande alinea's, laten zien dat er sprake was van bepaalde veranderingen in tijdsbesef en in de manier waarop er met tijd werd omgegaan in het negentiende-eeuwse Nederland. Om deze reden verwacht ik dat onder andere in kranten werd geschreven over de symptomen en klachten rondom tijdsdruk en zenuwachtigheid. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is dan ook op welke manier de versnelling van het levenstempo, het ervaren van een grotere tijdsdruk en gevoelens van 'zenuwachtigheid' onder de negentiende-eeuwse Nederlanders tot uiting komen in de tot nu toe gedigitaliseerde kranten uit de negentiende eeuw? Daarnaast wil ik proberen te schetsen in hoeverre deze verschijnselen beschouwd kunnen worden als iets radicaal nieuws. Is er inderdaad sprake van grote discontinuïteit als het gaat om de beschreven thema's? Deze vragen tracht ik deels te kunnen beantwoorden aan de hand van secundaire literatuur en de analyse van begrippen in contemporaine Nederlandse kranten.

De opzet van dit onderzoek is gemaakt aan de hand van de hieronder opgesomde deelvragen. Deze vragen vormen tevens de hoofdstukken van deze masterthesis. Allereerst vraag ik me af welke theorieën rondom het 'ervaren van tijd' relevant zijn voor dit onderzoek. Vervolgens zal aan de hand van de volgende vragen worden ingaan op de historische context: Welke bestuurlijke, ruimtelijke, technologische en economische ontwikkelingen deden zich voor in de negentiende eeuw in Nederland, evenals welke sociaal-economische en sociaal-culturele veranderingen in dezelfde periode? Vervolgens richt ik mij in de bronnenanalyse op de hoofdvraag. De sub vragen die tijdens de bronnenanalyse zijn gebruikt, worden behandeld in paragraaf 1.3 .

Het eerste hoofdstuk van dit onderzoek omvat de inleiding. Hierin is het onderwerp geïntroduceerd, is de centrale vraag gesteld en ben ik ingaan op de gekozen opzet aan de hand van de deelvragen. De methoden, bronnenanalyse en relevantie worden in de komende paragrafen omschreven. Hoofdstuk twee bestaat uit een beschrijving van een aantal relevante theorieën over 'de mens en tijd'. Hierna wordt vervolgd met een tweetal hoofdstukken waarin de historische context zal

¹² In *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* worden verschillende (Westerse) nationaal-georiënteerde van neurasthenie met elkaar vergeleken. Het boek komt voort uit een conferentie over dit onderwerp in juni 2000.

worden geschetst. De bronnenanalyse vormt het daaropvolgende gedeelte en beslaat eveneens twee hoofdstukken. Er is dus voor gekozen om de bespreking van secundaire literatuur op basis van relevantie te verdelen over alle hoofdstukken. Tot slot hoop ik aan de hand van de beschreven secundaire literatuur en bronnenanalyse, waardevolle en relevante conclusies te kunnen trekken en mogelijkheden te vinden als het gaat om toekomstig onderzoek.

1.3 Bronnen en methoden

1.3.1 Instrument: *Delpher*

Het instrument dat ik heb gebruikt is een online-zoekmachine, die bereikbaar is via de website van de Koninklijke Bibliotheek, genaamd *Delpher*. Tussen 2006 en 2012 zijn dankzij het project *Databank Digitale Dagbladen* meer dan 8 miljoen nationale en regionale Nederlandstalige krantenpagina's gedigitaliseerd. Deze zijn inmiddels bereikbaar via de opvolger, *Delpher*. Hoewel hiermee de groei in het aantal gedigitaliseerde kranten en historische teksten wordt veilig gesteld, meldt de website dat slechts 10% van de in Nederland uitgegeven kranten digitaal te doorzoeken en te bekijken is.¹³ Dit gegeven hoeft echter geen obstakel te vormen indien, hiermee rekening wordt gehouden bij het trekken van conclusies (zie paragraaf 1.3.3). Dit geldt tevens voor de selectie die door *Delpher* bij het digitaliseren is gemaakt. De databank biedt echter wel de mogelijkheid om met behulp van een zoekmachine, artikelen op een relatief eenvoudige en vooral *tijdbesparende* manier te selecteren. Aangezien het project vrij recent is afgerond, zijn er nog veel onbegane paden voor onderzoekers.

1.3.2 Methoden

Voorafgaand aan het speuren naar gegevens, zijn er, zoals geschreven, een aantal sub vragen opgesteld. In de eerste plaats wil ik graag weten welke termen er werden gebruikt om de te onderzoeken ontwikkelingen te beschrijven. Daarnaast is het interessant om na te gaan in wat voor soort bericht (advertentie, artikel, familiebericht en illustratie met onderschrift) bepaalde begrippen worden gebruikt. Ook is de manier waarop het gebruikt werd (bijvoorbeeld: context en doel van de tekst) relevant. Tenslotte kan het wetenswaardig zijn om te kijken of bepaalde woorden meer of minder in bepaalde

¹³ 'Over *Delpher* kranten': <http://kranten.delpher.nl/nl/pages/over-kranten> (20-05-2014).

verspreidingsgebieden (landelijk, regionaal, Suriname, Nederlandse Antillen en Nederlands-Indië) werden gehanteerd. Deze kwantitatieve gegevens zullen worden aangevuld met kwalitatieve voorbeelden uit artikelen, evenals met geschiedenissen van de besproken termen.

Allereerst heb ik een brede lijst met termen opgesteld op basis van mijn reeds bestaande kennis over de genoemde thema's en de negentiende eeuw. Vervolgens zijn deze aangevuld met behulp van (online) synoniemenwoordenboeken. Hieruit heb ik verschillende begrippen geschrapt, omdat ze bijvoorbeeld meer te maken hebben met wat wij nu psychiatrische problemen noemen, dan met gevoelens van tijdsdruk en gejaagdheid. Een probleem hierbij is dat deze grens geregeld verschuift, zoals de ontwikkeling van het hedendaagse *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) illustreert.¹⁴ Een aantal woorden werden van de lijst geschrapt, omdat deze geen (relevante) treffers opleverden in de online beschikbare kranten. Zo komt de term *deadline* wel voor in negentiende-eeuwse dagbladen, maar heeft het in deze periode een andere betekenis.¹⁵ Verder moesten er op basis van relevantie nog keuzes worden gemaakt met het oog op de tijd.

Op basis van de begrippenlijst heb ik een kleine databank aangelegd, waarin het aantal aangetroffen berichten per woord wordt weergegeven. Uitgaande van het door Delpher gemaakte onderscheid, zijn deze vervolgens uitgesplitst in 'berichtsoort' (advertentie, artikel, familiebericht en illustratie met onderschrift) en 'verspreidingsgebied' (landelijk, regionaal, Suriname, Nederlandse Antillen en Nederlands-Indië). Mede door de validiteit van het instrument, hetgeen in de volgende paragraaf besproken zal worden, is het de vraag of, zonder een arbeidsintensieve handmatige controle van de soms honderden gevonden artikelen, wiskundige berekeningen een toegevoegde waarde hebben binnen dit onderzoek.

1.3.3 Validiteit, betrouwbaarheid en nauwkeurigheid

Wat betreft de validiteit, dus de mate waarin het meetinstrument structurele meetfouten maakt, bleken er inderdaad beperkingen te zijn. Het probleem zit in de mogelijkheden die er zijn op het gebied van het inlezen van historische teksten. Zo zijn in kranten diverse lettertypes gebruikt en is het dunne

¹⁴ 'DSM': <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/161092/Diagnostic-and-Statistical-Manual-of-Mental-Disorders-DSM> (29-05-2014).

¹⁵ De oudste gevonden betekenis houdt 'dodenlijn'. Wanneer een gevluchte gevangene deze passeerde, werd hij of zij doodgeschoten. In 1921-1922 werd een aantal keer (vooral in Nederlands-Indië) reclame gemaakt voor de toneelstukken: 'Deadline at eleven' en 'Across the deadline'.

krantenpapier door de tijd vaak aangetast geraakt. Als gevolg hiervan komen treffers van de zoekmachine regelmatig niet overeen met het woord dat daadwerkelijk op de krantenpagina staat. Zo resulteert het woord 'deadline' in een verwijzing naar een artikel dat het woord 'kapitein' bevat. Andersom is het voor te stellen dat hierdoor positieve resultaten gemist worden. De databank geeft de mogelijkheid de artikelen in digitale tekst te bekijken, maar deze teksten zijn over het algemeen onvolledig, foutief en soms zelfs onbegrijpelijk. Daarnaast zijn bepaalde stukken niet goed ingedeeld als het gaat om de variabele 'soort bericht'. Om de bovenstaande redenen is mijns inziens de inleessoftware het zwakste punt van het instrument. Historicus Ewoud Sanders kan gezien worden als een pionier op dit gebied en behandelde deze moeilijkheid en andere gerelateerde problemen in onder andere het artikel 'We staan pas aan het begin'.¹⁶

Zoals veel online-zoekmachines zijn er verschillende mogelijkheden om termen te zoeken. Namelijk: 'zoek al deze woorden', 'dit exacte zinsdeel', 'een van deze woorden' en 'geen van deze woorden'. Ik heb ervoor gekozen om termen letterlijk en dus op een door mij bepaalde schrijfwijze in te vullen. Voor uitdrukkingen heb ik aanhalingstekens gebruikt, waardoor er op dit exacte zinsdeel werd gezocht. Het instrument is betrouwbaar omdat er geen sprake is van zuiver toevallige meetfouten, waardoor de uitkomsten per trefwoord constant hetzelfde bleken te zijn. Dit verandert uiteraard zodra meer gegevens aan de databank worden toegevoegd. Een gevolg hiervan is dat dit soort onderzoeken op de lange termijn minder controleerbaar zijn. Aan de andere kant zorgen aanvullingen voor nieuwe onderzoekswegen en kunnen meer oriënterende studies, zoals deze, op termijn beter uitgewerkt en onderbouwd worden.

Ondanks de structurele meetfouten, biedt de machine veel mogelijkheden als het gaat om aflezen en meetnauwkeurigheid. Hiermee wordt bedoeld dat de resultaten heel precies kunnen worden bekeken. Helaas zijn de teksten nog niet direct foutloos digitaal te kopiëren uit de databank. Dit is wel mogelijk met behulp van speciale softwareprogramma's zoals *ABBYY Screenshot Reader*.¹⁷ In principe kan er echter ook met de hand worden nagegaan of een woord er daadwerkelijk in staat. Tot op heden is dit nog een tijdrovende en arbeidsintensieve manier van onderzoek, dat desalniettemin zeker kan leiden tot interessante uitkomsten.

¹⁶ Ewoud Sanders, 'We staan pas aan het begin', in Martin Bossenbroek, Perry Moree: *Karakter. De Koninklijke Bibliotheek onder Wim van Drimmelen 1991-2008* (2008) 375-385.

¹⁷ http://www.abbyy.com/screenshot_reader/ (05-06-2014).

1.4 Relevantie

Wat betreft de relevantie van dit onderzoek, verwijs ik allereerst graag naar paragrafen 1.1, waarin de huidige ‘druk van het leven’ wordt beschreven en paragraaf 1.2, waarin de belangrijkste historische overwegingen aan de orde worden gesteld. Er zijn in de loop van de tijd zeer veel ‘medicinale’ middelen ontwikkeld om de beschreven negatieve sentimenten te bestrijden. Echter, gevoelens van zwaarmoedigheid zijn zeker niet enkel een modern verschijnsel. (Zie paragraaf 5.1.2). Inmiddels zijn we als samenleving een stuk verder als het gaat om de relatie tussen lichaam en geest. Desondanks zijn er nog sprongen te maken.

Dat is althans de mening van Bert van der Horst, die is gespecialiseerd in chronobiologie en gezondheid. Tegenover het *Algemeen Dagblad (AD)* zei Van der Horst het volgende: ‘We staan aan het begin van een nieuw tijdperk als het gaat om de klok en het innemen van medicijnen. [...] Ik verwacht dat daar steeds meer draagvlak voor komt.’ [...] De biologische klok bepaalt niet alleen ons slaap- en waakritme. Of we een jetlag hebben. Maar het heeft ook effect op onze bloeddruk, stofwisseling, de spijsvertering en processen waarmee we schadelijke stoffen onschadelijk maken of medicijnen juist maximaal activiteren.’¹⁸ Om deze laatste reden werd, toen dit artikel ter perse ging, in het Erasmus MC onderzoek gedaan naar het ‘beste moment’ waarop kankerpatiënten hun medicatie kunnen innemen. Volgens Van der Horst’ collega internist-oncoloog Ron Mathijssen, is dit nog nooit gedaan.¹⁹

Vanzelfsprekend leiden dergelijke wetenschappelijke inzichten tot commerciële activiteiten van ondernemers. Een voorbeeld hiervan zijn de trainingen georganiseerd door Petra van der Horst. Zij schrijft op haar website:

Je hebt een bioritme

Het is een gegeven dat je een eigen bioritme hebt. Je hebt een eigen innerlijke klok. Als je daar geen rekening mee wilt of kunt houden, krijg

¹⁸ ‘Hoogleraar: “Belang bioritme onderschat”’: <http://www.artsennet.nl/Nieuws/Nieuws-onderzoeken/Nieuwsartikel/121844/Hoogleraar-Belang-bioritme-onderschat.htm> (10-05-2014).

¹⁹ Idem.

je daar last van. Het is raadzaam om in je planning en bij de inrichting van je werk je bioritme te respecteren. Weet of je een ochtend- of avondmens bent of iets ertussenin. Ben je op je best in de morgen, plan dan het werk wat mentaal het een en ander van je vraagt. Doe het dan en verschuif het niet naar later op de dag. Verspil zo min mogelijk energie door je aan te passen aan de 'standaard'-uren als die gewoon niet bij je passen. Maak het bespreekbaar hoe je bioritme er uitziet. En formuleer wat jij qua dagindeling nodig hebt om optimaal te presteren. Je bent productiever als je je eigen ritme mag respecteren. Als je je bioritme niet respecteert, eis je te veel van jezelf en zullen je prestaties daar (zeker op termijn) onder lijden. Als je moe of duf bent, kost alles meer tijd.²⁰

Haar klantenlijst, waarin overigens niet alleen namen, maar ook 'sectoren' worden genoemd, is verbazingwekkend lang. Onder andere beroeps- en belangenorganisaties, patiënten- en cliëntenorganisaties, artsen, zorgaanbieders (GGZ, AMW, schuldhulpverlening, thuiszorg), politieke partijen en landelijke woordvoerders en Kamerleden, maakten volgens de website gebruik van haar diensten.²¹ Dit is slechts een van de vele voorbeelden van ondernemers die zich aanbieden als, bijvoorbeeld, 'lifecoach'. Behalve dat dit verschijnsel suggereert dat er inderdaad behoefte is en vraag is naar dergelijke hulp, spelen dus ook commerciële aspecten en overwegingen van producenten een rol.

Het moge inmiddels duidelijk zijn dat juist in onze tijd deze onderwerpen nog altijd zeer relevant zijn. De geschiedenis van het 'tijdsbesef' zal immers hoogstwaarschijnlijk niet eindigen bij 'ons' tijdsbesef en is dus aan constante verandering onderhevig. Hoe gaan de huidige en aankomende golven van technologische vernieuwingen ons tijdsbesef veranderen? En zorgen de elkaar snel opeenvolgende technologische implicaties voor een versnelling binnen dit proces? Naarmate ik meer las over dit onderwerp, zag ik steeds vaker in onder andere krant- en tijdschriftartikelen, televisieprogramma's en columns, verwijzingen naar tegenstrijdige gevoelens rondom 'tijd' en 'de drukte van het zijn'. Hoewel dit

²⁰ Petra van der Horst, 'We kunnen het zelf toch veel beter?': <http://www.horstconsult.nl/> (15-05-2014).

²¹ Petra van der Horst, 'De klanten': <http://www.horstconsult.nl/klanten> (15-05-2014).

natuurlijk niet betekent dat we er inderdaad méér mee bezig zijn, lijkt er in deze tijd zeker een behoefte te bestaan om gedachten over deze thema's uit te wisselen via diverse culturele uitingen.

2 Tijd en het ervaren van tijd

2.1 De mens en tijd

2.1.1 Ongrijpbaar

Welke theorieën rondom het ‘ervaren van tijd’ zijn relevant voor deze studie? Uit de voor dit onderzoek bestudeerde literatuur, die in verschillende delen wordt behandeld, blijkt dat *tijd* in de menselijke geschiedenis niet alleen een veelbeschreven onderwerp is, maar ook tegenwoordig door wetenschappers vanuit zeer uiteenlopende vakgebieden wordt onderzocht. Veelal openen de auteurs met een verklaring over de ‘ongrijpbaarheid’ en de vele aspecten van dit ruime begrip. Er zijn zo verschillende geschiedenissen over *tijd* ontstaan. Voorbeelden zijn de geschiedenissen van de kalender, van tijdmeetapparaten, religieuze en spirituele aspecten van tijd, en van onderzoek naar tijd als natuurwetenschappelijk fenomeen. Andere voorbeelden zijn de introductie en ontwikkeling van definities en standaarden, en ook de geschiedenis van het groeiende verlangen naar een globale onderlinge tijdsafstemming.

In dit overzicht volgt een bespreking van bestaande (recente) literatuur over de in mijn ogen meest relevante theorieën voor het onderzoek. Door een in dit hoofdstuk thematische, in plaats van een chronologische indeling te gebruiken, hoop ik dat het een begrijpelijk overzicht biedt van de belangrijkste ideeën binnen dit terrein van onderzoek. Allereerst zal ik kort ingaan op interessante teksten over de relatie tussen mens en tijd, waarna ik vervolg met een bespreking van literatuur over het ervaren van tijd en het denken over het zelf.

De geschiedenis van denken over *tijd* bestaat dus uit diverse uiteenlopende facetten. Waar ik in feite mijn vinger op wil leggen zijn gevoelens van conflict tussen identiteit en tijd, die leiden tot een overgang naar een nieuwe soort haastigheid in het leven, dat tevens lijden kan veroorzaken. Ik heb er daarom voor gekozen om kort stil te staan bij de klassieke, middeleeuwse en neoklassieke ideeën over tijd en tijdservaring. De vraag of deze ‘haastigheid in het leven’ inderdaad een geheel nieuw verschijnsel is en daarnaast kenmerkend is voor de huidige tijd, zal overigens in vrijwel alle hoofdstukken kort

worden aangestipt. In de volgende paragraaf wil ik allereerst, aan de hand van onder andere het werk van Freek Broekman (2005), de relatie tussen mens en tijd behandelen, met als doel de gevoelens van gejaagdheid die ik wil onderzoeken, beter te begrijpen.²²

2.1.2 Alweer te laat

In zijn boek *Alle waar is naar zijn tijd. Tijdfundamenten van duurzaam leven in de 21e eeuw* probeert Broekman met een ideologische blik de 'toenemende tijdschaarste, gestreste werknemers en consumenten, toenemende haast en oppervlakkigheid' te verklaren aan de hand van 'historische, psychologische, economische en sociologische' invalshoeken.²³ De keuze voor een dergelijke multidisciplinaire aanpak bij het schrijven van dit boek past in mijn ogen goed bij het onderwerp. Naar eigen zeggen geïnspireerd door een passage van schrijver Simon Vestdijk, beschrijft Broekman in het begin van zijn boek, dat een bepaald tijdsbesef essentieel is voor de mens om te overleven. Te laat zijn, en dus niet voorbereid zijn op een bepaalde gebeurtenissen, seizoensomstandigheden, eigenlijk alle onzekerheden, verklein(d)en, zeker in de prehistorische tijd, de overlevingskansen. Ideeën en uitvindingen dienden om door tijdbesparing, meer en meer onzekerheden weg te nemen, aangezien door toenemende efficiëntie meer taken konden ontstaan. Kortom: de mens had in tegenstelling tot andere soorten het vermogen tijd te structureren.²⁴ De hierboven beschreven vorm van tijdsbesef komt natuurlijk geenszins overeen met de negentiende-eeuwse tijdservaring en tijdsbesef. Toch is het een interessante gedachte dat een biologisch bepaald overlevingsmechanisme ons dwarszit bij de aanpassing aan snel veranderende omgevingen, en sociale en culturele omstandigheden. Een andere vraag is dan weer hoe dit in relatie staat met ons 'bioritme'.²⁵

Ook J. Goudsblom gaat in zijn boek *Het regime van de tijd* terug naar de prehistorie.²⁶ De auteur onderscheidt in zijn boek verschillende *tijdregimes*, waaronder het 'vuurregime', 'agrarisches regimes', industriële regimes. Deze zijn gebaseerd op 'sociale' en 'psychische regimes'. Evenals Broekman is Goudsblom van mening dat 'voorbereid zijn', en dus het structureren of ordenen van taken en rantsoeneren, aan de basis ligt van de menselijke wil om te structureren en de ordenen. Zo zou het

²² Freek Broekman, *Alle waar is naar zijn tijd. Tijdfundamenten van duurzaam leven in de 21ste eeuw* (Soesterberg 2005).

²³ Idem.

²⁴ Idem, 19-21.

²⁵ 'Hoogleraar: "Belang bioritme onderschat" ', *Algemeen Dagblad*, 05-10-2012.

²⁶ Goudsblom, J., *Het regime van de tijd* (Amsterdam 1997).

oogstfeest volgens Goudsblom zijn ontstaan met als doel te voorkomen dat al het voedsel direct na de oogst zou worden opgegeten. Anders gezegd: men mocht éénmalig heel gulzig zijn, waarna weer een tijd van soberheid en rantsoen aanbrak, zodat er tot de nieuwe oogst voldoende eten beschikbaar was (distributie).²⁷ Goudsblom erkent dat sommige van zijn ideeën enigszins speculatief zijn, maar met het oog op dit onderzoek, zijn verschillende aspecten die hij noemt verfrissend, evenals de vier fasen van menselijke tijd die hij beschrijft. Deze grove onderverdeling laat namelijk zien dat de veranderingen die ik wil omschrijven, voortkomen uit eerdere veranderingen in techniek en denken over tijd.

- Fase 1: geen tijdmeters en geen uren
- Fase 2: variabele tijdmeters en geen uren
- Fase 3: gestandaardiseerde tijdmeters en gelijke uren
- Fase 4: synchronisering van de uren
- Ontstaan mondiale tijdrooster en uiteindelijk de atoomklok²⁸

2.1.3 Tijd en creativiteit

Tenslotte is bij mij een nieuwe vraag gerezen na het lezen van Broekmans werk en het boek *Stil de tijd* van Joke J. Hermsen, waarin oplossingen worden gezocht naar tegenwoordige ‘problemen’ met tijd.²⁹ Op de achterflap van de eerste staat het volgende: ‘Dit boek is de tegenhanger van vlugschriften en generalisaties rond toenemende tijdschaarste, gestreste werknemers en consumenten, toenemende haast en oppervlakkigheid. De hoofdstelling luidt dat de daarvoor te bieden oplossingen op ‘drijfzand’ rusten ‘zolang de historische, psychologische, economische en sociologische achtergronden van deze fenomenen onvoldoende worden onderkend.’³⁰ Broekmans beschouwt verveling en werkeloosheid (evenals inhoudsloos arbeidersbestaan) als een belangrijke negatieve invloed op een individu. Deze factoren zorgen volgens de auteur dan ook voor stress. Een vervolgvraag zou kunnen zijn of dit te maken heeft met moderne verheerlijking van vrije tijd.

Hermsen pleit in haar boek juist voor een langzame toekomst. Momenten van leegte in het hoofd zorgen volgens haar voor de creatieve uitspattingen, die tot vernieuwing en nieuwe ideeën

²⁷ Idem, 74-78.

²⁸ Idem, 24-34.

²⁹ Joke J. Hermsen, *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst* (Amsterdam 2009).

³⁰ Broekman, *Alle waar is naar zijn tijd*.

leiden.³¹ In maart 2014 verscheen haar nieuwe boek genaamd *Kairos*, waarin zij een 'hartstochtelijk' pleidooi houdt voor een 'meer bevlogen tijd'.³² Volgens Hermsen ging, onder andere door de Verlichting, de 'sacrale tijd' verloren. Hierdoor lijken 'de kairotische knopen die in de middeleeuwen door religie werden gelegd en expliciet verbinding zochten God en zijn eeuwigheid, [zich voor te doen] op momenten van reflectie meditatie en creativiteit. (...) We ervaren de manier waarop de religie deze verknoping vroeger voor ons regelde met terugwerkende kracht als een keurslijf dat we met enige graagte van ons af hebben geworpen, maar daarvoor moet wel, zoveel moet inmiddels duidelijk zijn, iets nieuws in de plaats komen.'³³

Hoewel de in deze paragraaf genoemde tegenstellingen wel naast elkaar kunnen bestaan, zet het mij wel aan het denken over datgene waar ik naar opzoek ben: gevoelens van tijd te kort hebben of depressies, ontstaan uit een vorm van verveling? Uit de volgende delen van deze thesis zal blijken dat deze vraag een te simpele voorstelling geeft van het te onderzoeken proces. De onderstaande citaten, die onlangs werden gepubliceerd in het tijdschrift *Zin*, geven het probleem van deze tegenstelling weer:

Hoe je je tijd doorbrengt, is belangrijker dan hoe je je geld besteedt. Je vergissen wat betreft geld kan goedgeemaakt worden, maar de tijd is voor altijd verloren. - Kathleen Norris, Amerikaanse dichteres (1947).³⁴

Er zijn veel mensen die denken dat alle tijd nuttig besteed moet worden. Onzin natuurlijk, dat kan ook helemaal niet. Maar iedereen zit de godganse dag naar zijn mobieltje te turen om zijn mail of het laatste nieuws te checken. Doodsbang om iets te missen. Het is de dictatuur van ons tijdsbesef en ze kiezen er zelf voor, uit eigen vrije wil. Terwijl we allemaal weten dat het juist de tijdloosheid is die ons dat heerlijke gevoel van vrijheid geeft. Want er is niets mooiers dan die schaarse momenten waarop je de tijd en alles om je heen even vergeet. En dat weet iedereen

³¹ Idem, 46.

³² Joke J. Hermsen, *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid* (Utrecht 2014).

³³ Idem, 99,101.

³⁴ Kathleen Norris (1947), in Erica Verdegaal (eds.), '16 pagina's economie', *Zin*, nr. 114 (2014) 48.

– Herman Koch, Nederlandse televisie- en radiomaker, acteur en schrijver (2014).³⁵

2.2 Objectieve en subjectieve tijd

De citaten van Norris en Koch uit de vorige paragraaf, beschrijven allebei een ander soort tijdservaring, die in deze paragraaf zullen worden uitgelegd. In de geschiedenis zijn namelijk verschillende, ook klassieke, denkers aan te wijzen wiens gedachtegoed zeer bepalend is geweest voor de huidige westerse ideeën over tijd. Aristoteles (384 v.Chr. – 322 v.Chr.) is er één van. Hij beschreef tijd ongeveer als ‘een getal van beweging’.³⁶ Dit betekent dat beweging kan worden gemeten met behulp van tijd(aanduidingen) en tijd enkel geregistreerd kan worden door beweging vast te stellen. Beweging, of verandering en tijd zijn niet hetzelfde, maar volgens Aristoteles’ visie vullen deze elkaar aan. Wanneer we het hebben over zijn idee van tijd, gaat het dus om de meetbare, kosmologische tijd, die te verdelen is in bijvoorbeeld: maanden, seizoenen, dagen, uren enzovoorts. Deze visie op tijd, die met name aan de hand van planeten en sterren (vandaar ‘kosmologische tijd’) gemeten kan worden, wordt ook wel objectieve tijd genoemd.³⁷ Objectieve tijd houdt dus in dat er een constant, gelijkmatig en meetbaar ritme ontstaat doordat er sprake is van beweging. Zonder beweging valt tijd immers niet te constateren.³⁸ In het citaat van Norris, waarin haar angst voor het eindige weerspiegelt, lijkt ‘tijd’ ook dezelfde betekenis te hebben.

Hiertegenover staat subjectieve tijd, oftewel ‘gevoelstijd’ of ‘ervaringstijd’. Dit verschijnsel werd reeds in de vroege middeleeuwen omschreven door de bekende kerkvader (Aurelius) Augustinus van Hippo (354-430). Deze subjectieve tijd bestaat in het zelfbewustzijn en draait dus om het ‘subject’. Historicus Harry Jansen (2001) schrijft hierover: ‘Vroeger, zonder de hedendaagse hoge werkdruk, hadden de mensen meer tijd, maar de tijd was toen [...] even vlietend als nu.’³⁹ Het ‘geen tijd hebben’ is volgens hem meer een gevolg van het feit dat de mensen de tijd niet meer ‘nemen’, dan een gevolg van

³⁵ Rick de Leeuw, ‘Herman Koch’, *Zin*, nr. 114 (2014) 16.

³⁶ W.D. Ross (ed.), *The works of Aristotle II*, (Oxford 1947) 219b, 220a.

³⁷ Harry Jansen ‘Gestolde tijd. Historische entiteiten en de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw’, in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 145-146.

³⁸ Idem.

³⁹ Idem.

het 'vervlieden' van de tijd zelf.' In dit citaat wordt het 'vervlieden van tijd' als een 'gevoel' beschreven. Soms kan de tijd voor het gevoel voorbij kruipen en op andere momenten lijkt tijd ineens heel hard te zijn gegaan. Het citaat van Koch uit paragraaf 2.1.2, beschrijft duidelijk deze gevoelstijd: 'Want er is niets mooiers dan die schaarse momenten waarop je de tijd en alles om je heen even vergeet.'⁴⁰ De vraag is echter of het laatste gedeelte van de zin, namelijk 'En dat weet iedereen', inderdaad waar is.⁴¹ Deze op ervaringen en gevoelens gebaseerde betekenis van tijd vormt voor veel historische en hedendaagse bekende kunstenaars of artiesten een belangrijke inspiratiebron. De volgende korte passage uit het lied *Who knows where the time goes*, gezongen en geschreven door Sandy Denny (1967), illustreert dit:

Across the evening sky, all the birds are leaving
But how can they know it's time for them to go?
Before the winter fire, I will still be dreaming
I have no thought of time
For who knows where the time goes?
Who knows where the time goes?⁴²

Deze paragraaf zal afgesloten worden met een blik op het artikel 'Ten things everyone should know about time', dat is geschreven door Sean Carrol.⁴³ De tekst bestaat uit een opsomming van tien overwegingen over het fenomeen 'tijd' en werd door het tijdschrift *Discover* in 2011 online gepubliceerd. De auteur heeft deze 'top tien' lijst samengesteld naar aanleiding van een multidisciplinair congres over de natuur van tijd. Aangezien hierin verschillende aspecten worden behandeld die in de vorige paragrafen aan de orde zijn gekomen, zal ik kort aandacht besteden aan enkele punten.

Ten eerste stelt Carrol dat 'tijd werkelijk bestaat', maar dat het de vraag is of tijd een 'fundamenteel' verschijnsel is, of juist iets is wat 'opkomt' ('emerge') onder bepaalde omstandigheden.⁴⁴ Vervolgens beschrijft hij dat het verleden en de toekomst 'even reëel' zijn.⁴⁵ De

⁴⁰ De Leeuw, 'Herman Koch', 16.

⁴¹ Idem.

⁴² Sandy Denny, 'Who knows where the time goes?' (1967).

⁴³ Sean Carrol, 'Ten things everyone should know about time', *Discover*, 01-09-2011: <http://blogs.discovermagazine.com/cosmicvariance/2011/09/01/ten-things-everyone-should-know-about-time/> (14-05-2014).

⁴⁴ Idem.

beroemde geestelijke Augustinus (354-430) merkte al op, in de woorden van Jansen, dat ‘de verleden tijd er niet méér, en de toekomstige tijd er nóg niet is’.⁴⁶ Carrol schrijft: ‘Intuitively we think that the “now” is real, while the past is fixed and in the books, and the future hasn’t yet occurred. But physics teaches us something remarkable: every event in the past and future is implicit in the current moment.’ Aan de hand van ideeën van Albert Einstein (1879-1955) stelt de auteur dat tijd inderdaad door iedereen anders wordt ervaren. Dit heeft, zo schrijft Carrol, alles te maken heeft met ‘inwendige ritmes’ en het ordenen van herinneringen.⁴⁷

Als we er vanuit gaan dat er een vertraging bestaat tussen het moment waarop iets gebeurt en het ogenblik waarop het gebeurde ervaren wordt (ongeveer 80 miliseconden), kan men veronderstellen dat iedereen ‘in het verleden leeft’⁴⁸. Daarbij komt nog dat ons geheugen niet zo goed is als we denken en het bewustzijn beelden automatisch aanvult en tijdservaring manipuleert. De verwachting bestaat dat het in de toekomst technologisch mogelijk wordt om veroudering terug te draaien.⁴⁹ Welke effecten dit op de door Carrol genoemde verschijnselen zal hebben is echter een lastige vraag.

2.3 Cyclische en lineaire tijd

Verschillende denkers en historici beschouw(d)en de achttiende en negentiende eeuw als een overgangperiode tussen het ‘in cyclische tijd denken’ en het moderne lineaire denken over tijd. Koselleck introduceerde zoals opgemerkt het begrip ‘*Sattelzeit*’ om het ontstaan van dit modern historisch besef tussen ongeveer 1750 en 1850 te omschrijven.⁵⁰ Het cyclisch beschouwen van tijd zou volgens deze theorie hebben plaatsgemaakt voor een lineaire beschouwing van tijd, veroorzaakt door de snelle technologische, sociale en economische veranderingen, die leidden tot een gevoel van dissociatie, onomkeerbaarheid en een duidelijk bewustzijn van onderscheid tussen verleden, heden en toekomst.⁵¹ Ook het religieuze idee van oneindigheid verloor, zij het bescheiden, terrein. Wederom is

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Jansen ‘Gestolde tijd’, 145.

⁴⁷ Carrol, ‘Ten things’.

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Keith Tribe, ‘Introduction to Kosellecks’ *Futures Past. On the semantics of historical time* (2004) 21-20.

⁵¹ Baggerman, ‘Lost time’, 467.

het belangrijk om, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het artikel 'Otto's horloge' van Baggerman en Dekker, te beseffen dat dit geen plotselinge ontwikkeling was.⁵²

In het artikel 'Lost time' (2011), geschreven door Baggerman, staan de (geleidelijke) inhoudelijke en uiterlijke veranderingen in egodocumenten in de periode tussen 1750 en 1850 centraal.⁵³ Ze poneert de stelling dat de sterke groei van het aantal geproduceerde egodocumenten, met name rond 1800, niet puur is toe te schrijven aan een groeiende behoefte zichzelf te ontdekken en te kennen, maar veeleer voortkomt uit de behoefte 'het zelf' te positioneren in de snel veranderende wereld. Zo zouden door documentatie 'unieke' gebeurtenissen en veranderingen niet vergeten worden in een samenleving waarin constante verandering en vernieuwing op de loer ligt. Om haar stelling te onderbouwen, vergelijkt ze in dit artikel verschillende typen egodocumenten, uit (of net voor, of na) deze periode, van mensen met verschillende beroepen, geslacht, godsdienst enzovoort, met als doel overeenkomsten te vinden in de omgang met het 'ik', *tijd* en veranderingen, op verschillende onderwerpen. Deze onderwerpen waarover werd geschreven vormen echter ook een instrument voor de onderzoekster. Op deze manier is ze in de afgelopen jaren op zoek gegaan naar dergelijke verandering- en tijdgerelateerde gevoelens in egodocumenten, geschreven in de achttiende en negentiende eeuw. Ze vond deze signalen, en daarmee samengaand een behoorlijke maar geleidelijke groei in het aantal geproduceerde egodocumenten pas in de periode rond 1800 en later.⁵⁴ Juist in deze tijd, gekenmerkt door grote sociale en economische veranderingen, lijkt men in Westerse landen een onherstelbare breuk ('gap') met het verleden te ervaren: het besef dat de plaatsgevonden veranderingen niet teruggedraaid kunnen worden en het dus nooit meer zo zal worden zoals het was.

Baggerman stelt in hetzelfde artikel ook dat in de eerste helft van de negentiende eeuw, dagboeken over het algemeen in lege notitieboeken of almanakken (jaarboeken) werden bijgehouden. Rond 1850 ontstond er volgens de auteur echter een geleidelijke verschuiving naar voorgedrukte kalenderdagboeken (bijvoorbeeld een pagina per dag), waarbij in eerste instantie de almanakken steeds meer ruimte boden voor persoonlijke aantekeningen. Het belang hiervan is dat er duidelijk een behoefte ontstond naar het structureren van tijd, ervaringen en herinneringen.⁵⁵ Gezien de periode waarin deze overgang plaatsvond, is dit ook een relevant gegeven voor mijn eigen onderzoek. Tot slot wil ik

⁵² Baggerman, 'Otto's horloge' 2-3.

⁵³ Baggerman, 'Lost time', 466-467.

⁵⁴ Idem.

⁵⁵ Idem, 477-478.

opmerken dat in 'Lost Time' tevens aandacht wordt besteed aan negentiende-eeuwse (opvoedkundige) ideeën over het nuttig gebruiken van tijd als deugdzaamheid.⁵⁶ Dit zijn in het kader van mijn onderzoeksvraag evenzeer interessante aspecten.

Concluderend: De historica signaleert aan de hand van cijfers van geïnventariseerde Nederlandse egodocumenten in deze periode, dat er onder een groeiend aantal mensen een behoefte ontstond om over verschillende onderwerpen, in diverse vormen, gebeurtenissen, herinneringen en processen van verandering (al dan wel of niet bewust), vast te leggen binnen een meer en meer gestructureerd tijds kader. Behalve aanwijzingen voor een opkomend historisch bewustzijn en een besef dat mensen zelf hun ruimte en ervaringen kunnen vormgeven, wijzen eveneens de veelvuldige beschrijving van alledaagse, niet politieke gebeurtenissen, op een veranderend gevoel van tijd ('*A rupture of continuity*').⁵⁷ Wat wijst erop dat er inderdaad sprake is geweest van een overgang tussen het klassieke cyclisch beschouwen van tijd en een lineaire beschouwing van tijd in de besproken periode? Het antwoord van Baggerman op deze vraag is duidelijk en eenduidig met de onderzoeksresultaten: Indien men veronderstelt dat de tijd zich herhaalt, is een dagboek of verslag bijhouden niet zinvol. Wanneer de toekomst open ligt en er van alles kan gebeuren, is het een ander verhaal.⁵⁸ Vooral de manieren waarop het dagboek werd gebruikt, verder werd ontwikkeld en verweefde met de dagelijks tijdervaring van velen, maken dit proces tot een zeer interessant historisch verschijnsel.

2.4 Denken over het zelf

Verlichte idealen zoals intellectualiteit, overheersing van de rede door feiten en waarheidsvinding, hadden op een bepaalde manier invloed op de ontwikkeling van het zelfbeeld in de afgelopen drie eeuwen. Deze idealen, alsmede geloof in de mogelijkheid om eigenhandig invloed te kunnen uitoefenen op de ontwikkeling van de samenleving, vormden een inspiratiebron voor uiteenlopende belangrijke historische denkers.

Individualisme en het proces van individualisering wordt over het algemeen gezien als een gevolg van de Verlichting. Deze termen rondom 'the moral worth of the individual' kunnen overigens

⁵⁶ Idem, 481.

⁵⁷ Idem, 467.

⁵⁸ Idem, 535.

verschillende, soms complexe, inhoudelijk betekenissen hebben.⁵⁹ De *Oxford Dictionaries* geeft trouwens de volgende hoofdbetekenissen voor respectievelijk 'individualize' en 'individualism':

- '1. Give an individual character to:'⁶⁰
 - 1.1 (usually as adjective individualized) Tailor (something) to suit the individual'
- en
- '1. The habit or principle of being independent and self-reliant
 - 1.1 Self-centred feeling or conduct; egoism.
 2. A social theory favouring freedom of action for individuals over collective or state control'⁶¹

De geboorte van individualisering vond volgens socioloog Anthony Elliot plaats tijdens de verschuiving van de postmodernistische jaren negentig van de twintigste eeuw, naar de 21^e eeuw.⁶² Hij baseert dit idee op werk van de Duitse socioloog Ulrich Beck en schrijft: 'the shift from tradition to modernity has unleashed a profoundly novel process of self-formation – one that, notwithstanding regional differences and cultural variations, is everywhere similar.'⁶³ Volgens beide auteurs was er in traditionele samenlevingen weinig ruimte voor de autonome individu door de (vooral religieuze) sociale structuren of kadering ('categories of meaning').⁶⁴

Het idee dat het 'construeren van identiteit' in westerse landen losraakt van de geschiedenis, levert volgens de auteur een probleem op. Het wordt namelijk steeds moeilijker om terug te vallen op traditionele kaderingen ('frameworks of understanding'). Dit komt volgens Elliot door de 'explosie' van sociale mogelijkheden en culturele horizons, die zijn voortgekomen uit de moderniteit. En dus vereist individualisatie, oftewel de reflectieve organisatie van 'het zelf', dat 'people explain themselves,

⁵⁹ 'Individualism': <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/286303/individualism> (29-05-2014).

⁶⁰ 'Individualize': http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/individualize?q=individualisation#individualize_15 (04-06-2014)

⁶¹ 'Individualism': <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/individualism?q=individualism> (29-05-2014).

⁶² Anthony Elliott, *Concepts of the Self* (2014) 164.

⁶³ Idem.

⁶⁴ Idem.

become open to discourse or reflective deliberation, both internally and externally'.⁶⁵ Het construeren van een 'zelf-definitie' gebeurt door complexe onderhandelingen, zo stelt de onderzoeker. Omdat de eisen van het werkende leven (carrière en ambitie), het familieleven en de vriendenkring uiteenlopen, zorgen deze voor persoonlijke onzekerheid.⁶⁶ Beck schrijft dan ook over 'DIY identities' ('do it your self'), wat enigszins doet denken aan het recent geïntroduceerde 'keuzestress'.⁶⁷

Ondanks de gespannen relatie tussen het moderne 'zelf' en tijd, zijn 'zelfontplooiing' en bepaalde vormen van het werven van individuele zelfkennis, inmiddels een belangrijk onderdeel geworden van de (populaire) westerse cultuur. Hoewel deze en de vorige alinea's vooral betrekking hadden op een meer recente periode, zouden ze een eerder ingezette en vooral een geleidelijke verandering kunnen beschrijven. De mede door de Franse Revolutie veroorzaakte verschuivingen wat betreft sociale klassen, evenals processen als democratisering en urbanisering, leidden immers (hoewel sluipend) tot meer individuele toekomstmogelijkheden en verwachtingen.

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn een aantal, voor dit onderzoek belangrijke overwegingen aan de orde gekomen. Allereerst besprak ik kort de verschillende mogelijke invalshoeken die studies naar tijd kenmerken. In de daaropvolgende paragrafen stonden in het teken van een aantal tegenstellingen zoals, 'kloktijd' tegenover 'gevoelstijd' / 'ervaringstijd' (objectieve tijd en subjectieve tijd), cyclische en lineaire tijdsbeschouwingen. En daarnaast: gevoelens van ongeluk door verveling, tegenover leed veroorzaakt door drukte en tenslotte, creativiteit die ontstaat door 'verveling' ('een moment buiten de tijd staan versus succes door ambitie (zie paragraaf 2.1.2). Deze aspecten hebben op het eerste oog vooral betrekking op toezicht (discipline) en de wil van het zelf. Het lijkt dan ook een vergissing om te denken dat de nieuwe technieken hebben gezorgd voor een snellere wereld aangezien onze wensen, hunkeringen en eisen ook zijn veranderd.

Naast de eerste paragrafen over tijd, besteedde ik aandacht aan het proces van individualisering, zoals beschreven door onder meer Anthony Elliot. Deze paragraaf sluit aan bij de

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Idem, 165.

⁶⁷ Bijvoorbeeld: Petra Megens, *Knetterdruk* (2007); Bas Kast, *Kies je gelukkig!* (Amsterdam 2013).

voorgaande, omdat bijvoorbeeld 'keuzestress', ontstaan uit het proces van 'DIY identity', wijst op het besef dat er maar een bepaalde hoeveelheid tijd beschikbaar is om de keuzes te maken. Het construeren van een 'doe-het-zelf-identiteit', wat alles te maken heeft met ervaringen en verwachtingen, is gebonden aan een tijdslimiet. Daarnaast lijken eisen van het werkende leven (carrière en ambitie), het familieleven en de vriendenkring steeds vaker te leiden tot gevoelens van druk: Een individu onderhandelt namelijk met verschillende identiteiten. Ook het feit dat we worden bedolven met informatie van over de hele wereld (met mogelijke 'overprikkeling' en concentratieproblemen tot gevolg), zorgt voor nóg meer mogelijkheden als het gaat om het construeren van een identiteit.

Ons leven staat in het teken van de klok en we willen vooral niet 'al weer te laat' zijn. Het tegenwoordig veel gedeelde levensdoel 'gelukkig zijn' komt hierdoor in gevaar. Of komt dit vooral omdat we verslaafd zijn aan denken (over 'gelukkig zijn')? Naar aanleiding van dit hoofdstuk kunnen we dus concluderen dat zingeving en 'gevoelens van verlies' de voornaamste thema's vormen, wanneer we het hebben over sentimenten rondom 'tijdsdruk' of het tegenwoordig veel gebruikte 'stress'.

3 Het jonge Koninkrijk der Nederlanden

3.1 Onrustig of saai?

In dit en in het volgende hoofdstuk staan de veranderingen in de negentiende eeuw in Nederland centraal. In het eerste deel (hoofdstuk 3) besteed ik enige aandacht aan de ontwikkelingen op het gebied van bestuur, technologie en economie. Thema's als sociale veranderingen, de levensstandaard, gelijkheid en democratisering, komen vervolgens in hoofdstuk 4 aan bod. Vanwege de beperkte grote van dit onderzoek zal ik uiteenlopende ontwikkelingen kort benoemen en minder aandacht besteden aan meer inhoudelijke aspecten en details. In deze paragraaf zal echter eerst worden ingaan op het vroegere en huidige beeld van de negentiende eeuw als tijdsvak. Hoe keken negentiende-eeuwers naar hun eigen tijd en welke beelden ontstonden er onder latere historici?

Als medeoprichtster van het blad *De negentiende eeuw*, heeft letterkundige Marita Mathijsen inmiddels verschillende interessante studies naar deze periode verricht. Volgens haar werd deze eeuw al sinds hij eindigde saai gevonden. Ze schrijft hierover: 'Zelfs in handboeken en overzichtswerken werd geschreven over een saaie eeuw waarin niets gebeurde en over een slome mentaliteit die elke vooruitgang tegenhield. In de kunsten zou Nederland niets gepresteerd hebben. Een huisbakken literatuur zonder enige diepgang overheerste, de schilderkunst was slechts nabootsend en de architectuur stijlloos.'⁶⁸ In 2002 werd de negentiende eeuw wederom als een totaal oninteressante periode gekenschetst. André Hanou Hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde, verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen stelde: 'Ik heb niets met die eeuw. Wat mij betreft begint de negentiende eeuw in 1830 en trekt Nederland dan het tuinhekje achter zich dicht voor een langdurige culturele siësta, die wel tot 1960 geduurd heeft. Toen had je nog dezelfde mentaliteit, dezelfde verzuiling. Multatuli is natuurlijk buitengewoon, maar hij is een uitzondering...'⁶⁹

De oorzaak van dit negatieve beeld komt volgens Mathijsen voort uit de onterechte vergelijking van het negentiende-eeuwse Nederland met de toenmalige situatie van buurlanden. Een voorbeeld is het idee dat de Nederlandse industrialisatie met minder 'vuurwerk' van revoluties tot stand kwam, evenals de gedachte dat de Romantiek geen ruimte liet voor ander gedachtegoed en afwijkende

⁶⁸ Marita Mathijsen 'Vaarwel negentiende eeuw - welkom negentiende eeuw!' *Ons Erfdeel*, jrg. 44 (2001).

⁶⁹ André Hanou, 'Nederlandse literatuur van de Verlichting', in Harry Bekkering 'Hoe saai is de negentiende eeuw eigenlijk? *Literatuur zonder leeftijd*, jrg. 16 (Den Haag 2002).

kunststromingen.⁷⁰ Mathijsen ziet dit anders. Zij stelt namelijk dat er in Nederland het dagelijks leven in de negentiende eeuw juist zeer veel veranderde. Zo wijst de auteur op de sterk afnemende reistijden in deze periode. De technologische ontwikkelingen en toepassingen, die het gebruik van onder andere treinen en stoomboten mogelijk maakten, leidden volgens Mathijsen dus ook in het minder snel industrialiserende Nederland tot grote veranderingen in het alledaagse bestaan.⁷¹ Ook de sociale veranderingen, zoals de verhoging van de levensstandaard en het verwerven van sociale rechten, zorgden voor invloedrijke omslagen in de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving.

3.2 Bestuurlijke en politieke veranderingen

3.2.1 De Franse tijd en de nasleep

In 1994 werd in het tijdschrift *De Achttiende Eeuw* het artikel 'De achttiende eeuw in de ogen van negentiende-eeuwers' gepubliceerd. De auteur Anton van de Sande uit hierin het vermoeden dat negentiende-eeuwse historici, de achttiende eeuw als een 'eeuw van verval' zagen en ze door deze 'verwerkingsproblemen' minder vaak over deze periode schreven. Van de Sande schrijft: 'De idee dat de Republiek moreel en economisch in verval was, en dat teruggerepen moest worden op het wakkere voorbeeld van de kooplieden en zeehelden der Gouden Eeuw, is geen 'uitvinding' van de negentiende-eeuwers. Al in de achttiende eeuw zelf was men zich van dat verval terdege bewust.' Van de Sande schrijft verder: 'In de toen opgerichte geleerde genootschappen en via een organisatie als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden prijsvragen uitgeschreven om zogenaamde "middelen tot redres" te vinden. Het Nut bleef tot ver in de negentiende eeuw het begrip "beschaving" koppelen aan "Verlichting" '.⁷²

De Franse Revolutie in 1789 betekende volgens veel historische studies het einde van de Verlichting als maatschappelijk proces en maakte ongeveer tegelijkertijd een eind aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het vooruitgangdenken, dat in de negentiende eeuw bleef bestaan, werd gevoed door de nieuwe verlichte ideeën over gelijkheid, vrijheid en rechten. Aangezien men zich in

⁷⁰ Mathijsen 'Vaarwel negentiende eeuw', 194.

⁷¹ Idem, 195.

⁷² Anton van de Sande, 'De achttiende eeuw in de ogen van negentiende-eeuwers', *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (1994).

de Republiek ervan bewust was dat de achttiende eeuw lang niet zo welvarend of ‘bloeiend’ was als de Gouden Eeuw, is het niet vreemd dat het patriottische gedachtegoed in Nederland voet aan de grond kreeg.⁷³ Geïnspireerd door de Amerikaanse Revolutie in 1776, werden de veranderingseisen van de revolutionaire patriotten gericht op vorsten, adellijken en vooral, patronage. De stadhouder en zijn lievelingen, of favorieten, hadden in de ogen van de patriotten teveel macht gekregen. Zo zou Stadhouder Willem V (1748-1806) absolutistische trekken vertonen.⁷⁴ De opstand van de patriotten tegen de Oranjes en de orangisten, samen met de inval van de Fransen, leidden tot de welbekende vlucht van de stadhouder in 1795.

In 1795 creëerden de patriotten, met de hulp van de Fransen, de Bataafse Republiek. Onder deze Franse bezetting, stichtte Napoleon in 1806 het Koninkrijk Holland. In dit licht kunnen de eerste twee decennia van de negentiende eeuw zeker worden omschreven als een veelbewogen tijd. Tijdens de eeuwwisseling en in de periode erna, was het immers nog niet duidelijk hoe het eventuele naoorlogse Europa eruit zou zien. Na Napoleons nederlagen in Rusland rond 1812, nam zijn macht en populariteit echter steeds meer af. Na zijn welbekende ontsnapping in februari 1815 van Elba, werd hij uiteindelijk bij het nog meer beroemde Waterloo verslagen op 18 juni 1815.⁷⁵

3.2.2 1815-1850

Willem I (1772-1843), ook wel Willem Frederik genoemd, werd onder meer door Orangisten en gematigde patriotten als overwinnaar terug naar Nederland gehaald. De patriottische geluiden werden inmiddels onderdrukt en verdwenen tevens onder de druk van schaamte.⁷⁶ Als zoon van de vorige stadhouder zag Willem Frederik zichzelf, en werd hij ook steeds meer gezien, als de natuurlijke leider van de bevrijde Nederlanden. Strevend naar onder andere een machtsevenwicht in Europa, stelden de oude aristocratische Europese overwinnaars de nieuwe landsgrenzen vast tijdens het Congres van Wenen (1814-1815). De hierop volgende besluiten leidden tot de hereniging van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, evenals tot de kroning van Willem I in 1815.

⁷³ Van de Sande, ‘De achttiende eeuw’. 157.

⁷⁴ Lieke Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden* (2008) 179.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Idem, 180.

Het afgelopen jaar heeft het tweehonderdjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden geregeld aandacht gekregen in culturele programma's en in de populaire media.⁷⁷ Op de publieke zenders waren de afgelopen tijd verschillende programma's te zien die de terugkomst in 1813 vanuit uiteenlopende oogpunten reconstrueerden.⁷⁸ Daarnaast verschenen diverse boeken, waaronder een waardevolle biografie over Willem I van de hand van Jeroen Koch.⁷⁹ Het is zeker interessant om te zien hoe Willem I en zijn opvolgers zijn neergezet in deze moderne terugblikken.

Een onderdeel van de website *geheugenvannederland.nl*, een initiatief van de Koninklijke Bibliotheek, vormt een tijdsbalk, die informatie geeft over geselecteerde periodes. Eén hiervan is '1815-1918. De beschaafde natie'. Een subonderwerp in deze periode is het veelzeggende 'Koopman-Koning'. In de omschrijving wordt gesteld dat Willem I ook wel de 'eerste kapitalistische vorst van Europa wordt genoemd'. Willem I investeerde veel kapitaal in zowel het zuidelijke- als het noordelijke deel van de Nederlanden. In zijn ogen waren de winsten dan ook vanzelfsprekend zijn eigendom, wat hem vergeleken met het volk steeds rijker maakte.⁸⁰

Aan de andere kant zorgde zijn visie en 'ondernemerschap' voor een versnelling van de technologische vooruitgang in Nederland.⁸¹ Hoewel er discussie bestaat over het direct effect op het land, werden er in ieder geval verschillende nieuwe kanalen gegraven. Daarnaast investeerde de eerste Nederlandse vorst in verschillende nationale maatschappijen. In 1839 werd zo de eerste Nederlandse spoorlijn tussen Haarlem en Amsterdam in gebruik genomen.⁸² Dit leverde echter datzelfde jaar al een enigszins spannende situatie op, zo valt te lezen in de *Rotterdamsche courant* van 24 december 1839:

ROTTERDAM den 23 december.

Van Amsterdam schrijft men, dat gisteren bij de aankomst van den voormiddag-spoorwagentrein, komende van Haarlem, de exentrique, welke den trein op drie verschillende sporen geleidt, door nalatigheid van den wachter op het verkeerde spoor gerigt is, zoodat de trein, in de stede van regt uit, een zijwaarts spoor, naar de rijtuigloods geleide,

⁷⁷ Zie ook: www.200jaarkoninkrijk.nl (10-05-2014).

⁷⁸ Bijvoorbeeld: 'Drie koningen in de klas', *NTR* (2014).

⁷⁹ Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (2013).

⁸⁰ 'Koning Willem I 1772-1843': <http://www.entoen.nu/koningwillem1> (10-05-2014).

⁸¹ Idem.

⁸² Idem.

insloeg. De machinist dit ontwarende sloot den stoom af en deed den trein zoo veel mogelijk van snelheid verminderen, door het sluiten der remschoen van de tender. Niettegenstaande dit, zijn sommige rijtuigen, die zich in de loods bevonden, beschadigd en verloor de locomotief zijn schoorsteen. Geen der reizigers heeft het minste letsel bekomen en heeft dit ongeval geene vertraging veroorzaakt, zijnde de trein van 1 ure weder op tijd zijn vertrokken.

De rijkdom die Willem I vergaarde, ging grotendeels verloren door de onafhankelijkheidsstrijd van de Zuidelijke Nederlanden.⁸³ Zo moest de teleurgestelde vorst in 1839 het Verdrag van Londen tekenen, wat inhield dat hij het Koninkrijk België erkende. Al snel na deze gebeurtenis deed de 'kapitalistische vorst', zoals deze koning opvallend genoeg enkel op de website www.geheugenvannederland.nl wordt benoemd, afstand van de troon.⁸⁴

Zijn zoon, Willem II (1792-1849), regeerde relatief gezien maar een vrij korte periode. Tussen november 1840 tot aan zijn dood in 1849, was hij de tweede Oranje die zich 'koning der Nederland' mocht noemen. Wanneer hij in de bestaande literatuur wordt vergeleken met zijn vader, beschrijven auteurs met name de 'meer emotionele' persoonlijkheid van Willem II. Daarnaast zou zijn grotere talent voor militaire tactieken jaloezie bij zijn vader hebben opgewekt.⁸⁵ Tegen het einde van zijn regeerperiode zag deze getalenteerde militair zich echter genoodzaakt macht in te leveren ten behoeve van parlementaire vertegenwoordigers.

In de eerste helft van de negentiende eeuw bleef het in Europa onrustig. De oude monarchieën waren immers hersteld en, in het geval van Nederland, zelfs een nieuwe gecreëerd. Hierdoor leek de invloed van de Franse Revolutie op de machtsverdeling in Europese gebieden zeer klein. De waarden 'gelijkheid, vrijheid en broederschap' werden echter niet vergeten door de minderbedeelde meerderheid binnen verschillende landen. Dit leidde onder diverse Europese volken tot onrust en de steun voor revolutionaire ideeën groeide. De Europese machthebbers zagen dit verschijnsel natuurlijk

⁸³ 'Koopman Koning': <http://www.geheugenvannederland.nl/exposities/gvnl-vvn/object.php?nr=6&pic=0> (10-05-2014).

⁸⁴ De zoekopdracht 'Kapitalistische vorst' levert slechts twee zoekresultaten op via *Google*: https://www.google.nl/?gfe_rd=cr&ei=Ub_DU4PIEsjk-gamroDoBQ#q=%22kapitalistische+vorst%22 (11-05-2014)

⁸⁵ Koch, *Koning Willem I*, 333.

met lede ogen aan en beschouwden het als een grote dreiging voor hun eigen bestaan. Er waren tijdens de Franse Revolutie immers veel adellijke hoofden van lichamen gescheiden met behulp van de welbekende guillotine.

Deze dreiging en opkomst van liberale ideeën van onder andere J.R. Thorbecke (1798-1872), die werd beïnvloed door Montesquieu's (1689-1755) visie op de verdeling van de machten, zorgden ervoor dat Willem I zich gedwongen voelde om concessies te doen. Terwijl hij door de Belgische afscheiding ('Scheidingsverdrag', 1839) onder grote druk stond, koos Willem I ervoor om macht af te staan en zo rust in het land te garanderen, en een deel van zijn eigen macht en waarschijnlijk de gezondheid van zijn gezin en zichzelf, veilig te stellen.⁸⁶ In 1840 werden de afspraken rondom de afscheiding van België officieel vastgelegd in de grondwet. Daarnaast werd het justitieel vervolgen van ministers, evenals de plicht van ministers om Koninklijke besluiten mede te ondertekenen, verankerd in de grondwet met deze herziening. Deze beginnende parlementaire controle verzwakte de vorstelijke macht doordat patronage werd bemoeilijkt.

Het is voor te stellen dat de bestuurlijke veranderingen voor opvolger Willem II, die een lange tijd verwachtte de absolute macht te krijgen, een teleurstelling moet zijn geweest. Uiteindelijk werd in 1848, na lange en intensieve onderhandelingen, de welbekende grondwet gepresenteerd. In de periode hiervoor vormde de tijdens de Franse Revolutie gepropageerde waarden, zoals gelijkheid en vrijheid, een zeer belangrijke bron van inspiratie.

3.2.3 1850-1900

De hervormingen van het staatsbestel en de door Thorbecke gelegde basis voor het parlementarisme, leidde tot geleidelijke politiek-sociale veranderingen gedurende de rest van de negentiende eeuw.⁸⁷ Zo zorgde de nieuwe grondwettelijke vrijheid van godsdienst voor het herstel van de katholieke organisatie en hiërarchie in Nederland. Sinds de Reformatie en de godsdienstige oorlogen in West-Europa mocht deze religie in Verenigde Republiek niet meer openbaar gepraktiseerd of gepropagandeerd worden. In de praktijk stond men in de Republiek relatief tolerant tegenover andere godsdiensten. Met 'relatief' bedoel ik: in vergelijking met andere landen waar veel religieuze vervolging plaatsvonden.⁸⁸

⁸⁶ Mulder et al., *Geschiedenis van Nederland*, 179-180.

⁸⁷ Idem, 184-185.

⁸⁸ Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherlands 1550-1995*, (Amsterdam 1997) 98-99.

Na een periode van wantrouwen tussen de protestantse stromingen en de katholieke kerk in Nederland, besloten de leiders van de christelijke stromingen om samen ten strijde te trekken tegen de inmiddels ontstane macht van de liberalen binnen het landsbestuur. Daarnaast werd het socialisme en anarchisme in de christelijke zuilen ook beschouwd als een dreiging. Het lukte om de invloed en populariteit van de oude liberale garde te verminderen. Binnen deze groep oude liberalen, die overigens de jeugdige liberalen te sociaal achtten, bestond het idee dat de samenleving en individuen verslapten door het socialisme en dus instorting van de staat nabij was.⁸⁹

Tot slot wil ik de beschreven 'onrust' illustreren aan de hand van een voorbeeld uit een contemporaine krant. In juli 1883 publiceerde het Nederlands-Indische dagblad *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad* het artikel '1848 en 1883' waarin een vergelijking gemaakt tussen deze, volgens de auteur, rumoerige periodes.⁹⁰ Er staat geschreven:

Een aangrijpende tegenstelling wordt door deze beide jaarcijfers uitgedrukt. Beide zullen in de geschiedenis van het Nederlandsche vaderland blijvend herinneren aan de benoeming van staatscommissies voor de herziening der Grondwet; maar beide op geheel verschillende wijze. Welk een agitatie 35 jaren geleden! Alles leven, belangstelling, prikkeling, overprikkeling zelfs. De beweging was trouwens reeds sinds 1840, na de abdicatie van Willem I, in gang. Het voorstel der negenmannen was in 1844 voorafgegaan en had aan het streven naar herziening den boezem der liberale partij concreten vorm gegeven.⁹¹

Er volgt een opsomming van door de liberale partij gestelde eisen tijdens deze onderhandelingen. De auteur schreef:

Dit waren de liberale eischen dier dagen, de wenschen der democratische richting van dien tijd. [...] Met den ijver der liberalen, die op steeds klemmender toon naar grondwetsherziening drongen, hield de angstvalligheid der conservatieven gelijken tred. Het was de vrees voor

⁸⁹ Henk te Velde, "In onzen verslaptentijd", 17.

⁹⁰ '1848 en 1883', *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad* 09-07-1883.

⁹¹ Idem.

omwenteling en omverping; vrees voor het roode spook; vrees voor vermindering niet alleen van de Koninklijke macht maar misschien ook van het monarchaal beginsel zelf. De Koning zelf bood een sprekend beeld der zenuwachtigheid, waardoor zij bevangen waren die hem steunden⁹²

Vervolgens worden in het krantartikel enkele aantekeningen uit het dagboek van Anthon van Rappard, voormalig Directeur van het Kabinet des Konings (1848) geciteerd:

Gesprek met den Koning over het onderwijs; het moet op redkunde, en wel christelijke gegrond zijn. De minzaamheid en goede trouw was uit de samenleving verdwenen. Veel mooie woorden en goede vormen; maar men heeft het gevoel alsof men verraden en verkocht wordt. Staat van spanning en gisting in Europa die zich eens bloed zal oplossen.⁹³

De auteur besluit zijn verhaal, na een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen en betrokken personen in 1848, met de volgende zin: 'Zoo werkte de voortstuwende kracht der ideeën.'⁹⁴

In de tweede helft van de negentiende eeuw zette de industrialisatie in Nederland door. De investeringen van Willem I moeten zeker effect hebben gehad op dit proces. Hoewel het koninkrijk der Nederlanden, in vergelijking met andere West-Europese landen vrij laat was als het gaat om het proces van industrialisering, werd in de laatste decennia van de negentiende eeuw grote industriële vooruitgang geboekt. Over dit proces is meer te lezen in de volgende paragrafen.

⁹² Idem.

⁹³ Idem.

⁹⁴ Idem.

3.3 Ruimtelijke, technologische en economische ontwikkelingen in Nederland

3.3.1 Een veranderend landschap

De grootschalige projecten die Willem I voor ogen had, zoals de aanleg en uitbreiding van het spoorwegnet evenals een meer grootschalige inzet van stoomboten, hadden logischerwijs invloed op de leefomgeving. Niet alleen zorgde de voorzichtige ontwikkeling van gemechaniseerde fabrieken voor een 'schoorstenenlandschap', ook veroorzaakte de ontstane werkgelegenheid in bepaalde stedelijke gebieden voor verdere urbanisering, oftewel migratie naar steden. Het doel van deze paragraaf is om kort aan te geven dat de leefomgeving van negentiende-eeuwers daadwerkelijk sterk aan verandering onderhevig was.

Auke van der Woud, een gespecialiseerde op het gebied van architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, bestudeerde deze vervorming van het Nederlandse landschap in de negentiende eeuw (2005).⁹⁵ Hij gebruikte verschillende negentiende-eeuwse tijdschriften als bronnenmateriaal voor zijn analyse. Voorbeelden van deze tijdschriften zijn: *Eigen Haard, de Natuur, De Stoompost, De Gids, De Economist, Tijdschrift voor Kadaster en Landmeetkunde, De Opmerker, Practische Volks-Almanak, Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek, Vragen des Tijds* enzovoorts. Onder de titel *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* beschrijft hij de 'grenzeloze daadkracht' die in de loop van de negentiende eeuw in Nederland werd tentoongespreid. Van der Woud stelt dat er in deze periode een grote mentaliteitsverandering plaatsvond.⁹⁶

Het is duidelijk dat de auteur een zo volledig mogelijk beeld wil geven van de door hem gesignaleerde veranderingen in denken over en het ervaren van chaos en structuur in het persoonlijke leven, evenals de ruimte waarin men leefde. In lijn met de besproken teksten van Broekman en Baggerman, ziet Van der Woud dat de (wetenschappelijke) vooruitgang die werd geboekt door het gebruiken van systemen ('systematisch inzicht en systematisch handelen') tot snelle cultureel-maatschappelijke veranderingen leidden. Evenals Broekman en Baggerman noemt Van der Woud het ontstane besef van een maakbare toekomst, alsmede de behoefte om de eigen levensomstandigheden te verbeteren, als oorzaken van het ontstaan van de door hem geconstateerde 'grenzeloze

⁹⁵ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

⁹⁶ Idem. En: Atte Jongstra, 'Alles ademt tegenwoordig spoed', *NRC*, 24-11-2006: <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/alles-ademt-tegenwoordig-spoed> (14-05-2014).

daadkracht'.⁹⁷ Met behulp van de gekozen multidisciplinaire aanpak schetst de auteur dus niet alleen een tijdsbeeld, maar tekent hij een kleurrijk tijdslandschap.

Het uitgangspunt van zijn werk is duidelijk: Nederland was aan het begin van de negentiende eeuw een leeg land, waarin in de loop de eeuw een heel net ontstond van transport- en communicatiestructuren. Denk aan een spoornet, kanalen, telegraaf- en later telefoonlijnen, maar ook aan zeedijken, ontginning en de ontwikkeling van de grote havens. Aan het begin van de negentiende eeuw verkeerden de reeds bestaande (infra)structuren in een slechte staat, door onder meer gebrek aan onderhoud.⁹⁸ Ondanks de moeite van Willem I was, volgens Van der Woud, de grondwetherzining en aanstelling van Thorbecke in 1848 noodzakelijk voor een meer intensieve ontwikkeling van deze netwerken. Hiervoor had de koning immers alle macht en werd de ontwikkeling dus structureel van bovenaf geregeld. Voor verdere groei en ontwikkeling was volgens Van der Woud dus meer vrijheid nodig.

Op basis van onder andere enkele citaten schrijft Van der Woud over de samenleving en hoe deze steeds meer werd gezien als een organisme. De volgende korte zinsdelen die hij aanhaalt, worden door Jongstra beschreven als 'verrassend modern ogend': 'De maatschappij is een organisme, waarvan de deelen en leden met elkander een samenhangend geheel vormen. Zulk een organisme heeft zijn eigen bouw, zijne eigene ontwikkeling' (1874), 'Iedere spoorwegmaatschappij moet een organisme zijn, sterk genoeg om [...] de behoeften van zoowel het internationale als van het lokaal verkeer te kunnen bevredigen' (1882) en 'Londen is om zoo te zeggen met een *spinnenweb* van [telegraaf]draden overdekt' (1882).⁹⁹ Opvallend in deze citaten zijn de verwijzingen naar de natuur. Het Verlichte denken, dat controle over de natuur nastreefde en het later opgekomen Romantische denken dat stond voor (kunstmatige) weelderigheid en woestenij, evenals het Darwinisme, komen zo op een impliciete manier terug in artikelen over de genoemde technologische en ruimtelijke ontwikkelingen.

Het moge duidelijk zijn dat het niet mijn intentie is geweest de precieze ontwikkelingsprocessen en implementaties van de nieuw geïntroduceerde middelen en instrumenten in deze paragraaf te beschrijven. Ze hebben echter stuk voor stuk bijgedragen aan het ontstaan van Van der Woud's 'geestesgesteldheid'. Verkorting van de reistijden door verbeterde transportmiddelen en wegennetten, evenals de communicatierevolutie, zijn de bekendste voorbeelden als het gaat om 'voortgang' in de

⁹⁷ Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 12.

⁹⁸ Idem.

⁹⁹ Jongstra, 'Alles ademt'.

negentiende eeuw. Van der Woud beschrijft echter ook in onze tijd minder bekende, maar eveneens zeer belangrijke veranderingen in het negentiende-eeuwse Nederland. Tot slot volgt daarom een korte illustratie van een weinig genoemd, maar zeer belangrijk groeiproces

In verschillende kranten die ik bestudeerde staat met grote regelmaat een droevig artikel over plaatsgevonden overstromingen en de gevolgen. De beschreven ellende van terugkerende overstromingen is voor de gemiddelde huidige Nederlander waarschijnlijk niet meer voor te stellen. In deze berichten werd dan ook vaak om (financiële) hulp gevraagd aan de lezer door bijvoorbeeld een plaatselijke burgemeester of pastoor. Het moge duidelijk zijn dat de alsmaar verbeterde bescherming tegen het water meer zekerheid opleverde voor de inwoners Nederland. Het is goed voor te stellen dat dit grote invloed heeft gehad op langdurige ontwikkelingen/groeiprocessen en de algemene (nationale) welvaart.

3.3.2 De industrialisatie van Nederland

In 2003 verscheen in het *NEHA-Jaarboek* (Nederlandsch Economisch-Historisch Archief) het artikel *De industrialisatie van Nederland en het industriële grootbedrijf: beeld en werkelijkheid*, geschreven door Jacques van Gerwen en Co Seegers. De auteurs stellen in dit artikel de vraag of het industriële grootbedrijf een leidende rol heeft gespeeld in de Nederlandse industrialisatie. Hiermee reageren de onderzoekers tevens op het werk *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel (2000) en in hetzelfde jaar uitgekomen boek *An Economic and Social History of the Netherlands 1800-1920. Demographic, Economic and Social Transition*, geschreven door M. Wintle. In de loop van de jaren is door historici veelvuldig gediscussieerd over het tijdstip waarop de Nederlandse industrialisatie zou zijn begonnen. In deze paragraaf wordt ingegaan op enkele standpunten binnen dit debat aan de hand van de hierboven genoemde werken.

Van Zanden en Van Riel stelden dat 'deze laatste breuk in de economische ontwikkeling niet rond 1890 gedateerd moet worden maar rond 1865 [...]'. Van Gerwen en Seegers benadrukken in hun werk dat zij het eens zijn met deze visie. Waar echter Van Zanden en Van Riel veronderstellen dat er een samenhang bestaat tussen het 'gelijktijdig plaatsvinden van de industriële versnelling en de structuurveranderingen met name in het industriële grootbedrijf in de jaren zestig en zeventig', stellen Van Gerwen en Seegers onder andere dat er meer oog moet zijn voor het klein- en middel-grote bedrijf. Deze laatst genoemde onderzoekers komen tot de volgende opvallende conclusie:

De cijfers tonen aan dat structurele veranderingen in de beroepsstructuur en in de bedrijfsgroottestructuur zich niet in de jaren zestig en zeventig, maar later, na 1890, voltrekken. In de jaren zestig en zeventig kan ondanks de opmars van de stoommachine in bepaalde industriële sectoren nog niet gesproken worden van ingrijpende veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur van *de* Nederlandse industrie. Evenmin kan worden vastgesteld dat in de jaren zestig en zeventig technologische veranderingen in de industrie al ingrijpende wijzigingen in de institutionele structuur van de economie tot gevolg had. [...]

Bij de datering van de industrialisatie van Nederland is het vervolgens de vraag waaraan een groter belang wordt gehecht: aan de industriële groeiversnelling in de jaren zestig en zeventig of de structurele veranderingen na 1890. Wij zijn van mening dat de structurele veranderingen zwaarder wegen en kiezen derhalve voor de oude periodisering van De Jonge, die daarmee voor ons allerminst een gepasseerd station is.¹⁰⁰

Hoewel de details van deze discussie niet direct relevant zijn voor mijn onderzoek, is deze context erg belangrijk als het gaat om het interpreteren van mijn onderzoeksresultaten. Zo vraag ik mij naar aanleiding van deze conclusie af of deze constatering terug te zien zijn in het totaal aantal kranten of woordgebruik. Hoewel ik deze vraag hoogstwaarschijnlijk niet volledig kan beantwoorden, komen hieruit twee andere gedachten voort. Ten eerste kunnen we ons afvragen of juist de vertraging van de door Van Gerwen en Seegers genoemde structurele veranderingen invloed heeft gehad op de beschreven 'zenuwachtigheid' aan het eind van deze eeuw. Daarnaast kan de sowieso relatief late industrialisatie van Nederland, in combinatie met de opkomst van massaproductie in buurlanden

¹⁰⁰ Jacques van Gerwen, Co Seegers, 'De industrialisatie van Nederland en het industriële grootbedrijf: beeld en werkelijkheid', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 66 (2003) 164.

impliceren dat buitenlandse industriëlen Nederland als een belangrijke nieuwe afzetmarkt beschouwden.

3.3.3 Informatie en actualiteit

Volgens historicus Dick van Lente (1996) vond er in de negentiende eeuw een ware 'communicatierevolutie' plaats.¹⁰¹ Dit klinkt wederom niet bepaald saai. Hij beschrijft hoe 'kranten, boeken en drukwerk van allerlei aard dankzij allerlei innovaties, zoals stoomsnelpersen en de spoorwegen, op ongekende schaal vervaardigd en verspreid'. Dit leidde volgens de onderzoeker tot een ommekeer als het gaat om 'productie, verspreiding en consumptie van informatie'.¹⁰² Een conclusie die Van Lente trekt is dat er in de loop van de negentiende eeuw, onder andere door alfabetisering, interesse in geschreven teksten toenam. De vraag vanuit het 'lezende publiek' naar gedrukte werken en informatie, werd in de tweede helft van de eeuw nog groter. Tegelijkertijd werd informatie logischerwijs meer en meer via gedrukte media verspreid.¹⁰³ Het moge duidelijk zijn dat de krant dus beschouwd kan worden als het eerste massamedium. Om deze reden zal ik in deze paragraaf kort ingaan op een aantal processen omtrent de negentiende-eeuwse krant en informatievoorziening. Ook in het kader van de bronnenanalyse is het belangrijk om te begrijpen hoe dit medium zich over deze heeft ontwikkeld.

In de eerste plaats hebben er een aantal belangrijke technologische veranderingen voorgedaan, die van invloed zijn geweest op de vraag, productie en verspreiding van kranten. Eén hiervan is licht. Allereerst werd aan het begin van de negentiende eeuw gaslicht steeds meer geproduceerd en gebruikt. Tegelijkertijd werd ook de olielamp doorontwikkeld zodat deze beter en goedkoper werd. Tegen het einde van de eeuw werd ook elektrisch licht beschikbaar nadat Thomas Edison de gloeilamp uitvond.¹⁰⁴ Wie het probeert, merkt dat lezen bij kaarslicht niet prettig is voor de ogen. Deze ontwikkeling maakte het dus mogelijk dat niet alleen lezen na zonsondergang prettiger werd, maar ook dat een steeds grotere groep mensen zich licht kon veroorloven.

Voor grofweg 1830 verschenen de meeste kranten wekelijks, of om de paar dagen. Rond 1850 werd het grotendeel van de kranten echter dagelijks uitgegeven. Dit was mede mogelijk door de

¹⁰¹ Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw.', in Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (eds.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (1996) 246-263.

¹⁰² Idem, 246.

¹⁰³ Idem, 247.

¹⁰⁴ Da Sousa Correa (eds.), *The Nineteenth-Century Novel: Realisms* (New York 2000) 16-18.

overstap van papier gemaakt uit lompen, naar houtpulppapier. Houtpulp was namelijk veel goedkoper. Daarnaast kwamen uit de westerse industrialisatie nieuwe machines voort, die machinale productie van kranten mogelijk maakten. Dit vergrootte met name de mogelijkheden als het gaat om oplages en hergebruik van eerdere zetsels. Het moge duidelijk zijn dat dit grote gevolgen had voor uitgevers als het gaat om de productietijd van kranten, evenals de arbeidskosten.¹⁰⁵

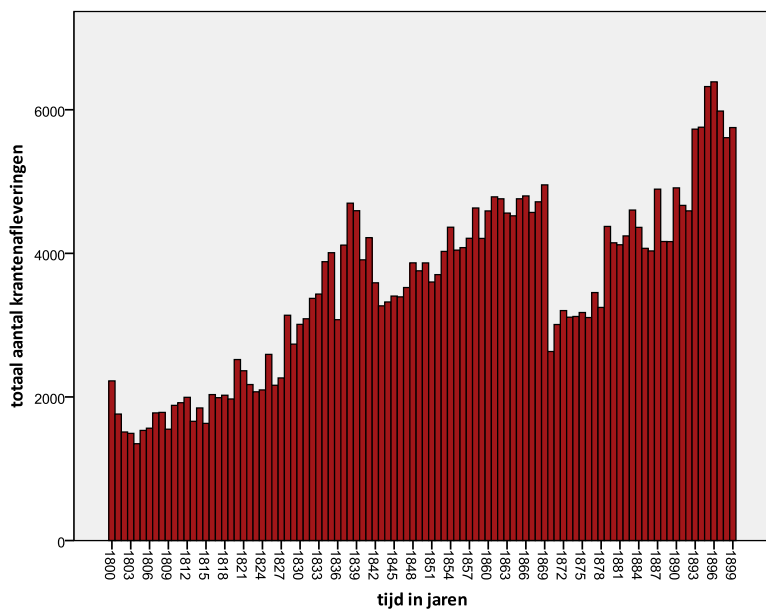
De snellere verspreiding van kranten, het toenemende alfabetisme (door onderwijs) en de genoemde technologische ontwikkelingen die massaproductie mogelijk maakten, waren niet de enige factoren die een grote invloed hadden op deze sector. De eerder genoemde herziening van de grondwet zorgde voor persvrijheid, waardoor kranten meer afhankelijk hun inhoud konden bepalen. Daarnaast werd in 1869 het dagbladzegel afgeschaft. Deze onder Frans bestuur ingevoerde belasting op kranten en later ook advertenties, maakte de krant minder beschikbaar voor lagere klassen. De afschaffing van deze zegel, mede veroorzaakt door protesten van onder andere anti-Dagbladzegel-verbond (1867), veranderde dit. Niet alleen werden kranten goedkoper, ook werd het gemakkelijker om kranten op te richten. Dit leidde hoogstwaarschijnlijk tot een sterke groei van het aantal gelezen kranten (afleveringen).¹⁰⁶

Figuur 3.1 toont hoeveel gedigitaliseerde krantenafleveringen uit deze periode (1800-1899) beschikbaar zijn via de databank. Figuren 3.2 en 3.3 tonen de aantallen die worden gevonden als er per berichtsoort wordt gezocht. Opvallend zijn een aantal pieken in beide grafieken. Zo lijkt er in rond 1838 een relatief grote toename te hebben plaatsgevonden van het aantal artikelen en advertenties. Volgens de data van Delpher bereikte in ditzelfde jaar ook het aantal krantenafleveringen een hoogtepunt. Deze hoeveelheid werd volgens de informatie uit de databank niet meer voor 1858 geëvenaard.

¹⁰⁵ Marita Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (1987) 39.

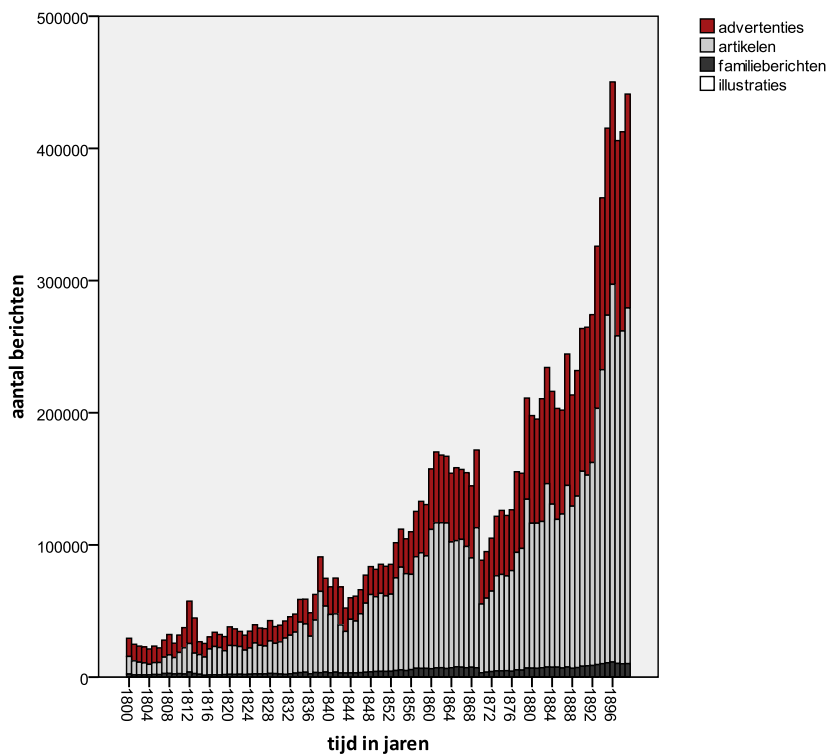
¹⁰⁶ 'Censuur! 1800-1900: Op de barricaden tegen censuur': <http://www.iisg.nl/exhibitions/censorship/pm3966-nl.php> (14-05-2014).

Krantenafleveringen digitaal beschikbaar via Delpher 1800-1899

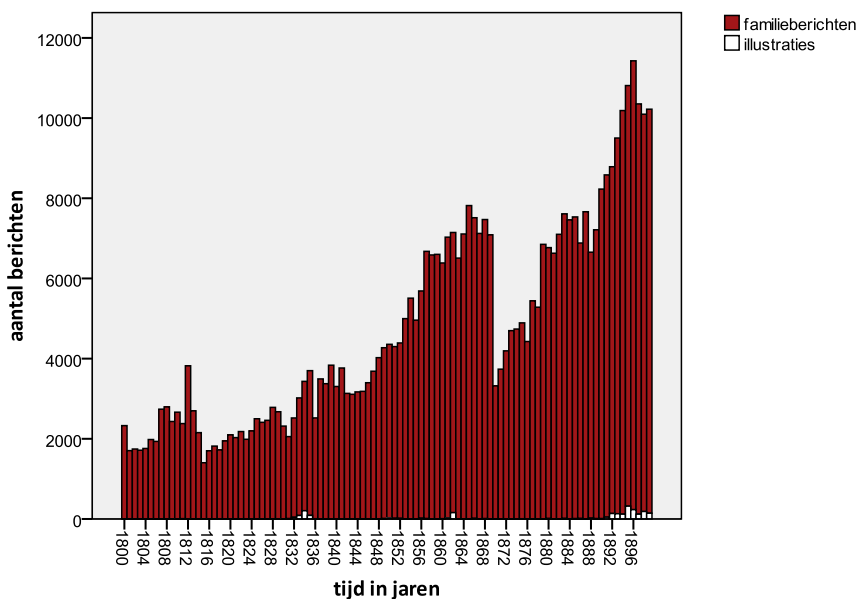
Figuur 3.1 - Bron: www.delpher.nl

Berichten per soort (ingedeeld door Delpher) 1800-1899

Figuur 3.2 - Bron: www.delpher.nl

Familieberichten & illustraties (ingedeeld door Delper) 1800-1899

Figuur 3.3 - Bron: www.delpher.nl

Naar aanleiding van Figuur 3.2 wil ik nog wat opmerken over de algemene indeling van kranten. Ik doel dan met name op de rol van advertenties en commercialisering. Massaproductie betekende niet alleen dat er nu ‘geproduceerd werd voor de massa’ in plaats voor enkel de elite, maar ook dat geplaatste commerciële advertenties door een groeiende groep van mogelijke kopers werd gelezen. Binnen deze nieuwe kapitalistische consumptiemaatschappij begonnen reclameadvertenties, merknamen en (vaak bedachte) recensies een belangrijke positie in te nemen. Zoals is te zien in Grafiek 3.2 nam hoogstwaarschijnlijk het absolute aantal advertenties in dagbladen sterk toe in de loop van de negentiende eeuw.

In onze tijd vinden er verschillende discussies plaats als het gaat om ‘overprikkeling’ door de grote hoeveelheid informatie die dankzij het internet beschikbaar is. Dit is niet vreemd aangezien het gaat om een vrij nieuw en daarnaast, een zeer uitgebreid medium. Zo was het online ‘factchecken’ (het via het internet controleren van feiten) in mijn tienerjaren, mede dankzij de trage telefoonlijnverbinding, nog lang niet ingeburgerd. Verschillende wetenschappers vragen zich dan ook af hoe mensen omgaan met deze mogelijke overdaad aan informatie, evenals de grotere beschikbaarheid van meer schokkerende beelden van over de hele wereld. De snellere nieuwsverspreiding in de loop van de negentiende eeuw, mogelijk gemaakt door de nieuwe transport-, communicatie- en

productiemiddelen, had hoogstwaarschijnlijk een bepaalde invloed op het wereldbeeld van de gemiddelde Nederlander. Zou deze ontwikkeling kunnen hebben gezorgd voor meer angsten, uitmondend in ‘zenuwachtigheid’?

3.3.4 Nieuwigheidjes

Wat voor invloed hadden deze concrete veranderingen op de gemiddelde negentiende-eeuwer? We hebben gezien dat er zeker wat gebeurde in het negentiende-eeuwse Nederland! Dat blijkt ook wel uit het volgende krantenbericht uit 1892: ‘Het Haagsche ‘Dagblad’ schrijft:

Hoe ongelooflijk het ook klinken moge, het wapen der infanterie krijgt weder een nieuwe recruten school!! Nauwelijks zitten de nieuwigheidjes er zo wat in, of er komt weer gansch nieuw voorschrift het oude vervangen. Nog geen jaar is het tegenwoordige reglement in werking. Naar wij vernemen wordt in de exercitiën nu alles ondersteboven gekeerd. Het is een rumoerige tijd, ook aan het Department van Oorlog.¹⁰⁷

In het artikel ‘Spoed!’ (2001) geeft auteur Eric Smulders de lezer een korte samenvatting van de veranderingen waarmee Nederlanders, in met name de tweede helft van de negentiende eeuw en later, in het begin van de twintigste eeuw, te maken kregen.¹⁰⁸ In dit artikel beschrijft hij hoe, na presentaties en introducties van en met nieuwe technieken, er in Nederland een groeiend enthousiasme ontstond voor deze ontwikkelingen.¹⁰⁹ Dit is niet vreemd aangezien in de loop van deze periode de trein en telefoon veel tijdsbesparing oplevert. Uiteraard was er een conservatieve weerstand tegen de vernieuwingen ontstaan, men zag volgens Smulders echter nog meer nadelen.¹¹⁰ In de eerste plaats was men bang voor ongelukken. Ten tweede bestond er een angst voor fysieke ongemakken, veroorzaakt door onder meer treinen, fietsen en auto’s. Zo noemt Smulders de angst voor een ‘fietsgezicht’ en

¹⁰⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 30-10-1892; Dit is vroegst gevonden kranten bericht in Delpher met het woord ‘nieuwigheidje’.

¹⁰⁸ Eric Smulders, ‘De versnelling van het levenstempo, 1880-1914 Spoed - en nog eens spoed!’, *Roest*, nr. 9 (2001).

¹⁰⁹ *Idem*, 46-47.

¹¹⁰ *Idem*.

bezorgdheid dat lawaai en snelheid van de trein de hersenen aan zou tasten.¹¹¹ Een ander probleem dat Smulders beschrijft was de gejaagdheid en zenuwachtigheid waartoe de nieuwe transport en communicatiemiddelen zouden leiden.¹¹² Smulders gebruikte voor zijn onderzoek onder andere een tijdschriftartikel uit het 'populair- wetenschappelijke' blad *De Natuur*. Uit dit tijdschriftartikel haalt Smulders, zeer illustratief, een trammachinist aan, die klaagt over de haastige, en door vertraging geërgerde reizigers.¹¹³

Hieronder volgen een tweetal opvallende en tekenende passages uit Smulders artikel, die de hierboven genoemde gevoelens en processen illustreren: 'De gejaagdheid en haast van de moderne tijd zou het zenuwleven ontwrichten. Tijdens de oprichtingsvergadering op 1 juli 1883 van de *Nederlansche Vélocipèdisten-Bond* (NVB), de voorloper van de ANWB, brak dr. Richardson een lans voor het sportieve vélocipède-rijden, dat hij beschouwde als '[...] een der beste hulpmiddelen tegen zenuwachtigheden melancholie, waaraan tegenwoordig tengevolge van telefoon, sneltreinen, telegraaf en dergelijke zoovelen lijden.' Smulders vervolgt even verderop: 'De late negentiende eeuw was een tijd van 'geforceerde ontwikkeling', zo meende Coronel, waarin het niet verwonderlijk was, 'dat de overstelpte organen, die het zenuwstelsel vormen, die inspanning, die overlading niet kunnen volhouden [...]' In de tweede helft van de negentiende eeuw, stelt Smulders, werden gevolgen van deze veranderde levensomstandigheden en de opgemerkte nieuwe symptomen in meerdere mate gezien als een nieuw ontdekte kwaal.

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik aandacht besteed aan een aantal belangrijke en vooral concrete veranderingen waar de negentiende-eeuwse maatschappij mee te maken kreeg. Zo vroeg ik mij in de inleiding af welke bestuurlijke, ruimtelijke, technologische en economische ontwikkelingen zich voordeden in de negentiende eeuw in Nederland. In paragraaf 3.1 besteedde ik kort aandacht aan het debat dat gaat over het 'stoffige' imago van de negentiende eeuw onder historici. Deze discussie is niet geheel zinloos aangezien het bestuderen van dergelijk beeldvorming zeker interessante resultaten op zou kunnen leveren. Er moet dan wel worden bedacht dat het toekennen van waarden aan periodes, als

¹¹¹ Idem, 48.

¹¹² Idem, 49.

¹¹³ Idem, 46.

‘interessante eeuw’, of saaie eeuw’, vooral wat zegt over de periode erna. Verder lijkt het mij een uitgemaakte zaak: Zelfs in vergelijking met onder andere de Gouden Eeuw en de eigentijdse situatie van buurlanden, was de negentiende eeuw in Nederland, naar mijn mening, alles behalve ‘saaï’.

Paragraaf 3.2 stond in het teken van bestuurlijke en politieke veranderingen. Na de Bataafse Revolutie en de Franse bezetting werd in 1815 het Koninkrijk der Nederlanden gesticht en een (absolute) monarchie ingevoerd. De blijvende onrust in Europa zorgde ervoor dat in 1848 de grondwet grondig werd herzien. Dit leidde tot beperkingen van de vorstelijke macht. Mede dankzij het parlementarisme van Thorbecke, verenigde gelijkgestemden zich in de loop van de eeuw steeds vaker binnen een politieke partij. Deze ontwikkeling stimuleerde het geleidelijke proces van democratisering in de daaropvolgende periodes. Daarnaast zorgden deze hervormingen voor de ruimte en vrijheid die nodig waren voor economische groei en technologische innovatie, zoals was te lezen in de paragrafen 3.3.1 en 3.3.2.

Tenslotte, is uit de overige secties van paragraaf 3.3 gebleken, dat de gevolgen van deze uiteenlopende veranderingen wel degelijk een grote invloed hadden op het wereldbeeld van de ‘gemiddelde’ negentiende-eeuwse Nederlander. Tevens leidde de introductie van de beschreven nieuwe technologieën tot (geleidelijke) veranderingen in het levenstempo en aanpassingen in het dagelijks leven van deze mensen. Zo was er te lezen dat de ontwikkeling van het eerste massamedium, de krant, zorgde voor een nieuwe constante stroom van informatie, die voor steeds meer mensen beschikbaar was. Op deze manier konden er nieuwe beelden en ideeën ontstaan van hoe andere mensen hun leven (lijken) te leven en was men eveneens steeds sneller op de hoogte van ‘nieuwigheidjes’.

4. Tussen religie en wetenschap: de negentiende eeuw als overgangperiode

4.1 Gelijkheid en democratisering

4.1.1 Ambitie, keuzevrijheid en zelfhulp

Dit hoofdstuk staat, zoals eerder geschreven, in teken van de sociale veranderingen die plaatsvonden in de negentiende eeuw in Nederland. Binnen dit gebied heb ik een aantal bij het onderzoek passende thema's geselecteerd, die overigens vaak aansluiten bij de eerder besproken theorieën in hoofdstuk 2. Zo zal in deze subparagraaf worden ingehaakt op de constatering en vragen uit paragraaf 2.4 over 'het zelf'. In paragraaf 2.3 ben ik al ingegaan op de geleidelijke rol die tijd ging spelen binnen de opvoeding van kinderen.

Zoals gesteld leidde onder andere de vervaging van de religieuze sociale kaders tot nieuwe gedachten over 'het zijn' en 'het zelf'. Het ideaal om tijd nuttig te besteden heeft volgens Martina Kessel (2001) alles te maken met de toenmalige ideeën rond 'toekomstverwachting', 'zelfcontrole', 'arbeidsethos' en 'tijdseconomie'.¹¹⁴ Kessel bestudeerde vanuit het thema 'gender' (de verhouding tussen beide geslachten), de vele mentale problemen die in deze tijd werden geconstateerd onder (adellijke) vrouwen, en in mindere mate onder welvarende mannen.¹¹⁵ Haar uitgangspunt is het verschijnsel 'langeweile', oftewel verveling. Hiermee doelt ze niet op het 'te veel vrije tijd hebben', maar wijst ze op een bijna cynisch gevoel van lusteloosheid, dat wordt gekenmerkt door innerlijke leegte en gebrek aan plezier. Een gevolg hiervan zijn gevoelens van zinloosheid, die Kessel overigens 'psychische Anorexie' noemt. Deze beschrijving doet denken aan het lot van Louis Couperus' romanpersonage *Eline Vere*.

Kessel deed in haar uitgebreide studie grondig onderzoek naar de term 'langeweile' en andere relevante begrippen zoals ennui en melancholie. Daarnaast bestudeerde ze verschillende negentiende-eeuwse dagboeken en andere egodocumenten. Aan de hand van deze bronnen signaleert ze een aantal oorzaken die de ongeluksgevoelens onder veel vrouwen in de negentiende eeuw zouden kunnen verklaren. In de eerste plaats werden volgens Keller succes en identiteit steeds vaker gemeten aan de

¹¹⁴ Marie de Jong-Ijsselstein, 'Martina Kessel's, Langeweile. Zum Umgang mit Zeit und Gefühlen in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, jrg. 26 (2003) 69.

¹¹⁵ Idem, 69.

hand van arbeid in de loop van de negentiende eeuw. Dit verschijnsel zorgde ervoor dat vrouwen, van wie velen verplicht, huishoudelijk routinewerk verrichtten, op een bepaalde manier 'buitenspel' werden gezet. Keller veronderstelt dat de meeste negentiende-eeuwse vrouwen dus nooit de lineaire 'weg van succes' ervoeren en tegelijkertijd vrijwel geen zeggenschap hadden over hun eigen toekomst. Het gevolg was volgens de onderzoekster een 'tijdloos bestaan' voor veel vrouwelijke individuen. Kerkelijke activiteit en liefdadigheid vormden volgens Kessel een logisch middel voor deze negentiende-eeuwse vrouwen om invloed te hebben op en een bijdrage te leveren aan de vorming van de maatschappij. Op deze manier waren het in de ogen van de onderzoekster ook instrumenten voor deze vrouwen om zichzelf 'nuttig te voelen' en het eigen bestaan als zinvol te beschouwen.

Echter, ook een groeiend aantal mannen leek in deze eeuw last te krijgen van psychische problemen. De verruimde toekomstmogelijkheden, die beschikbaar werden door kansen op individueel arbeidssucces, zorgden ook voor een bepaalde druk. Deze gevoelens van 'druk' hebben alles te maken met de in paragraaf 2.4 besproken fenomenen 'DIY identities' en 'keuzestress'. De geleidelijk verworven ontplooiingsvrijheden en het langzaam veranderde denken over maatschappelijke 'klassen' in de samenleving, zorgden voor meer individuele verantwoordelijkheden. Meer zeggenschap over een eigen toekomst betekende immers dat de eerdere bezitters van deze 'macht' in mindere mate verantwoordelijk konden worden gehouden voor het 'wel en wee' van personen. Maar wat als deze ideale 'mannelijke lineaire tijdsbepaling' niet opgaat voor een bepaalde negentiende-eeuwse man?

4.1.2 Empathie, liefdadigheid & kracht van statistiek

De ontwikkelingen op het gebied van drukken en alfabetisme, zoals besproken in paragraaf 3.3.3, hadden uiteraard invloed op de literaire sector en de vraag naar boeken. De negentiende eeuw staat bij velen bekend om de beroemde romans van onder andere Charles Dickens (1812-1870), Hugo (1802-1885) en Eduard Douwes Dekker (1820-1887). De overeenkomst van hun werken is, dat ze vooral verhalen, aan de hand van fictieve karakters, over slechte sociaal-economische omstandigheden van verschillende groepen mensen. Zoals eerder vermeld is, zorgde de industrialisatie immers voor een grote ongelijkheid tussen de industriëlen en de 'massa' minderbedeelden. Dit leidde met name in de steden tot sociaal-economische ellende. De genoemde auteurs kaartten deze problemen aan, vaak vanuit het perspectief van de ongelukkige armen. Deze verhalen, evenals feuilletons (veelal fictieve, vervolgh verhalen in kranten) toonden de meer welvarende lezer dat dergelijk ongeluk voort kon komen uit menselijk onrecht, buiten de schuld om van de arme of 'gevallene'. Zo werd er in meerdere mate

ingezien dat de slechte leefomstandigheden voor de armen in geïndustrialiseerde steden effecten had op de woonervaringen van iedereen.

In een publicatie in het literaire blad *De Gids* in 1876, wees H.P.G. Quack op de invloed van de bloei van de natuurkundige en wiskundige statistiek en het 'positieve denken', op de eerste pogingen om de samenleving te doorgronden aan de hand van cijfers.¹¹⁶ De functie van deze 'maatschappelijke statistiek' beschreef dezelfde auteur als volgt:

Men zag haar [statistiek] bezig aan het opbouwen van een exacte staatswetenschap. Weldra ging de statistiek op haar manier aanwijzen, welke van onze maatschappelijke instellingen levenskracht hadden en welke niet [...] de statistiek richtte in elk land een waarnemingsdienst op. Gelijk er een observatorium was om den loop der sterren aan den hemel te kunnen nagaan, zoo moest er in elken staat een observatorium wezen om den gang en beweging der maatschappelijke verschijnselen te kunnen opmerken.¹¹⁷

Dit negentiende-eeuwse gedachtegoed leidde, zoals blijkt uit de tekst, tot steun onder zowel wetenschappers als overheden voor de maatschappelijke statistiek.¹¹⁸ Het is dan ook niet opmerkelijk dat in de loop van de negentiende eeuw verschillende statistische bureaus, waaronder het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1899, werden opgericht. In de loop van de tijd (en onder invloed van sociaalwetenschappelijke ontwikkelingen in het buitenland) raakten Nederlandse statistici geïnteresseerd in meer verschillende (vaak sociaal-maatschappelijke) thema's. Ook kunstenaars speelden een belangrijke rol bij de verdere ontwikkelingen van de statistiek. Zo experimenteerden artiesten met mogelijke datavisualisaties, zoals spreidingskaarten over armoede en analfabetisme.¹¹⁹ Aangezien vooruitgang op het gebied van statistiek en het visualiseren van data leidden tot meer registratiemogelijkheden, zal deze geleidelijke ontwikkeling hoogstwaarschijnlijk invloed hebben gehad

¹¹⁶ Lissenberg et al., *Tegen de regels IV: Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 18-19.

¹¹⁷ Idem.

¹¹⁸ Idem.

¹¹⁹ Zie ook: <http://www.latebytes.nl/> (15-05-2014).

op registraties van personen met een bepaalde (medische) 'klachten' in de loop van de negentiende eeuw (en natuurlijk in de daaropvolgende periodes).

4.2 Mini-case study: Het ontstaan van neurasthenie

4.2.1 Een Amerikaanse kwaal?

In deze en de volgende paragraaf wil ik kort ingaan op enkele interessante artikelen over neurasthenie aan de hand van onder andere het boek *Cultures of Neurasthenie. From Beard to the First World War*. Dit werk gaat over de invloed van de introductie van neurasthenie in verschillende landen. Onder meer Roy Porter en Joost Vijselaar droegen bij aan dit boek. Aangezien de term neurasthenie een Amerikaanse uitvinding is, gedaan in de voor mij relevante periode, vond ik het van belang om de in de secundaire literatuur meest genoemde Amerikaanse standpunten te benoemen in deze eerste paragraaf over dit onderwerp. Maar wat is neurasthenie eigenlijk?

De Amerikaan Georges Miller Beard (1839-1883) introduceerde de term 'neurasthenia' in 1869. Onder 'neurasthenie' verstond hij een uitrekking van de zenuwen, veroorzaakt door de veranderingen en cultuur in Amerika. Hij zag dit als een *tijdelijk* en *fysiek* aanpassingsprobleem, die direct voorkwam uit veranderingen in Amerika. In zijn ogen was het dus ook een Amerikaanse ziekte, wat later door anderen (zowel medici, psychiaters en later historici) is ontkracht. De diagnose neurasthenie omvatte volgens Beard een veelvoud aan symptomen, die in de lijn lagen met onze huidige signalen van 'oververmoeidheid' of 'burn-out'. Dit zou worden veroorzaakt door uitrekking van de zenuwen (en was dus puur fysiek). Na Beards werk, die hoogstwaarschijnlijk niet als eerste dergelijke symptomen beschreef, verschenen meer laat negentiende-eeuwse boeken van Amerikaanse auteurs over dit onderwerp.¹²⁰

Het boek *The birth of neurosis: myth, malady, and the Victorians* (1984) van G.F. Drinka wordt veel genoemd in latere literatuur over neurasthenie in de negentiende eeuw. De Amerikaanse auteur, van beroep kinderpsychiater, studeerde in de VS medische wetenschappen en is later tijdens zijn studie in Oxford in dit onderwerp geïnteresseerd geraakt. Dit boek is dan ook anders opgebouwd dan werken

¹²⁰ Joost Vijselaar, 'Neurasthenia in the Netherlands', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 239-256.

van de hand van historici, In plaats van chronologisch, heeft hij zijn onderwerpen op 'Victoriaanse mythes' ingedeeld.¹²¹ Deze 'mythes' geven bepaalde denkbeelden weer, die in zijn ogen de opkomst van de diagnose neurasthenie verklaren. Om deze mythes te kunnen beschrijven, onderzoekt hij de taal die destijds werd gebruikt rondom dit onderwerp door dokters en patiënten. Voorbeelden van uitdrukkingen die hij gebruikt zijn: 'delicate women', 'languid tuberculars', 'frayed nerves'. Voorbeelden van door hem genoemde mythes zijn: 'The Railway God', 'Prometheus the Democrat', 'Christ the Neurotic', etc. In het nawoord maakt hij duidelijk dat deze mythes in andere vormen nog voortbestaan.

Onder de titel 'hysteria was for women, neurasthenia for men' recenseerde Rosemary Dinnage (1984) Drinka's boek. Zij is, op enkele door haar gewenste aanvullingen na, blij met het boek. Ze prijst bijvoorbeeld de onderverdeling in mythes, hoewel ze een enkel hoofdstuk een beetje vreemd vindt. Meer in de lijn van Drinka, benadrukt ook zij dat er in onze tijd meer aandacht moet zijn voor dergelijke actuele mythes.

Anders dan Dinnage, beschrijft Milton Engel (1987) Drinka's mythes stuk voor stuk, maar hij stelt echter in de war te zijn gebracht door de auteur van het boek. Ook Engel haalt aan dat aspecten van de Victoriaanse mythes nu nog bestaan: 'Although he presents us with progressive development through the Victorian period to Freud and the present, in the Afterward, he states that the myths are not only still with us, but that in fact, heredity and environment, the core material of the myths will always be with us.' Dit laatste botst volgens Engel met het in het citaat als eerst genoemde idee dat er binnen de ontwikkeling van psychiatrie sprake was van een progressieve en vloeiende lijn naar Freud: 'The author suggests that there has been continuous development leading to Freud. Drinka cites Freud as the symbol of the modern world in which there is no longer a place for Victorian invalids, victims of mysterious maladies waiting for the doctor-hero to cure and rescue them. Instead, the neurotic becomes an active agent in his own demise.'

Milton vraagt zich derhalve af of deze twee conclusies hand in hand kunnen gaan. Verder stelt Milton dan dat het begrip 'mythe' te vaag en moeilijk te gebruiken is, als begrip om medische en culturele aspecten samen te voegen. Milton ziet de mythes dan ook meer als wensen (van dokters en patiënten). Hoewel ik dit enigszins met hem eens ben, denk ik dat de taalgerichte aanpak niet enkel de omschrijving van wensen als uitkomst kan geven. Ook emoties, zoals bijvoorbeeld angsten en gevoelens

¹²¹ G.F. Drinka, *The birth of neurosis: myth, malady, and the Victorians* (1984).

van dissociatie en verandering, die misschien wel impliciet zijn verwerkt in wensen, kunnen mijns inziens zeer interessant onderzoeksmateriaal opleveren.

4.2.2 Neurasthenie in Nederland en West-Europa

Uit teksten van onder andere Henk te Velde (1989) blijkt dat in Europa, anders dan in de VS, neurasthenie werd gezien als een teken van individuele en collectieve degeneratie. (En dus niet enkel een tijdelijk aanpassingsprobleem.)¹²² Dit zou zijn voortgekomen uit verschillende ideeën waaronder het Darwinisme, en processen als secularisatie, democratisering en emancipatie. Zo stelt Roy Porter op basis van onderzoek naar Britse (wetenschappelijke) publicaties, dat de term niet zozeer in het toenmalige Britse medische debat naar voren kwam, maar met name in de praktijk werd gebruikt. In het geval van psychische problemen hoefde iemand die een reputatie moest hoog houden, niet voor gek verklaard te worden. Hij of zij leed immers aan een erkende ziekte. Het is dan ook niet toevallig dat Porter constateert dat de diagnose vooral onder de elite werd gesteld. Daarnaast konden dokters aan patiënten een antwoord bieden en experimenteren met dit nieuw benoemde uitgangspunt.¹²³

Uit een artikel van Nelleke Bakker over neurasthenie in het vroeg twintigste-eeuwse pedagogisch denken, blijkt dat ook in Nederland, hoewel later, de diagnose op een soortgelijke manier werd 'gebruikt'.¹²⁴ In tegenstelling tot in Groot-Brittannië, en ook in Nederland, werd Beards boek vrij snel in het Duits vertaald en werd de diagnose door de toenmalige Duitse medici omarmd. In Frankrijk was de bekendheid en populariteit groter dan in Nederland en Engeland, maar niet zo groot als in Duitsland.¹²⁵

Zoals eerder is opgemerkt werd in Nederland het bestaan van deze diagnose publiekelijk dus redelijk laat opgepikt, maar zeker in de laatste decennia van de negentiende eeuw, werd er wel degelijk over geschreven. Twee voorbeelden zijn werken van Th. Swart Abrahamsz en Gerbrandus Jelgersma, mannen met verschillende achtergronden.¹²⁶ Henk te Velde, wiens werk ik later zal bespreken, schreef over de tekst van Swart Abrahamsz het volgende: 'In 1888 verscheen in De Gids een opzienbarend

¹²² Henk te Velde, "In onze verslaptentijd".

¹²³ Roy Porter, 'Nervousness, eighteenth and nineteenth century style: From luxury to labour', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 31-50.

¹²⁴ Nelleke Bakker, 'A harmless disease', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 309-325.

¹²⁵ Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Introduction', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 16-17.

¹²⁶ Bijvoorbeeld: Gerbrandus Jelgersma, *Leerboek der functioneele neurosen* (1898).

artikel: 'Eduard Douwes Dekker. Eene ziektegeschiedenis'. De schrijver, Dr. Th. Swart Abrahamsz [neef van Douwes Dekker], betoogde dat de extravagante genialiteit van Multatuli een symptoom was van een juist ontdekte psychische ziekte, neurasthenie, een toestand van overprikkelde zenuwen, mateloze zenuwachtigheid en overspannenheid. Hij tekende Multatuli als een doelloos ronddrivende man die zijn plicht als huisvader vergat. Had hij zich maar wat meer wilskracht eigen kunnen maken...'

Henk te Velde (1989) betoogt dat het idee van neurasthenie (als een proces van collectieve degeneratie) een politiek 'instrument' was van de aan populariteit verliezende 'oude' liberalen, om zich af te zetten tegen de nieuwe ideeën van de 'jonge' liberalen. Zij verklaarden zo de opkomst van christelijke partijen (en dus het begin van de verzuiling) en jonge liberalen, die voorstanders waren van meer overheidsingrijpen.¹²⁷ Neurasthenie, de verzwakking van de jeugd en het gevolg van overintellectualiteit en de lusten van het moderne leven, waren volgens deze groep de oorzaken van hun eigen nederlaag. Neurasthenie bestrijden (en dus jonge mannen weer sterk te maken) was in de ogen van deze conservatieve liberalen de oplossing om de natie weer gezond en sterk te maken. Te Velde schrijft: 'Waar echter Beard neurasthenie had gezien als aanpassingsproblemen van voorbijgaande aard, meenden vele artsen en leken in Europa dat de ziekte veeleer een teken van degeneratie was. De om zich heen grijpende zenuwachtigheid en neurose was het kruis van het overjarige, door genotmiddelen verzwakte, ruggengraatloze moderne geslacht. Neurasthenie was een ziekte van overbeschaving, een modeziekte, een luxeziekte van een verfijnde elite of van door ambitie verteerde strebers.' Hieronder volgt een tekende passage uit een krantenartikel waarin verslag werd gedaan over een vergadering van Algemeene Olympiavereeniging (1883):

De heer Bientjes wees er ten slotte op, hoe de tegenstanders der Vereeniging het wel eens willen doen voorkomen, alsof alleen hier in lande de beweging tegen de verkeerde opvoeding bestaat. De Geneeskundige Raad van Friesland en Groningen heeft het doen-voorkomen, alsof Olympia de slachtoffers van het M. O. reeds als krankzinnigen op straat zag loopen. Dit is natuurlijk geheel bezijden de waarheid. Alleen — er is voor eenige bezorgdheid wel degelijk grond. Dat heeft men ook in Duitschland en Engeland begrepen. Spr. leest ten

¹²⁷ Te Velde, "In onzen verslaptentijd", 14-24.

slotte een paar bladzijden voor uit eene brochure Die Behandlung der Hysterie, der Neurasthenie und ahniicher allgemeiner Functioneller Neurosen von Dr. V. Holst te Riga. Daarin wordt ook aan de overvoering van het onderwijs, speciaal op de meisjesscholen, eengedeed van de “zenuwachtigheid” van onzen tijd geweten. De talrijke zenuwaandoeningen spruiten grootendeels voort uit een eenzijdig intellectueel leven. Nadat besloten is, dat aan het voorloopig hoofdbestuur een paar leden zullen worden toegevoegd, sluit de voorzitter met een opwekkend woord deze vergadering.¹²⁸

Aan de andere kant zorgde de opkomst van christelijke politieke groepen en de ideeën van de jonge liberalen voor meer optimisme in Nederland aan het einde van de 19e eeuw (fin de siècle). Op basis hiervan stelt bijvoorbeeld Joost Vijselaar, dat de collectieve stemming in Nederland rond deze eeuwwisseling optimistischer was dan in andere landen. Om deze reden heeft de diagnose neurasthenie waarschijnlijk minder voet aan de grond heeft gekregen (zoals ook in Engeland), dan in Frankrijk en Duitsland.

Vijselaar introduceert in zijn artikel de term ‘neurasthenia-business’. Evenals Roy Porter en Te Velde veronderstelt Vijselaar dat het ziektebeeld, dat ‘nog lange tijd verbonden [was] aan oudere denkbeelden over bloed’, door verschillende groepen werd gebruikt als instrument.¹²⁹ Waaronder door, steeds vaker, professioneel opgeleide medici, om een nieuw psychiatrisch ‘domein’ te ontwikkelen. Kortgezegd: dokters konden experimenteren, wat zorgde voor een groei aan instellingen. Ook voor patiënten was het volgens Vijselaar een instrument. Hen werd immers het label ‘gek’ of ‘gestoord’ bespaard, waardoor hun goede reputatie en persoonlijke waardigheid in stand bleef.¹³⁰ Zoals opgemerkt verdween rond de eeuwwisseling, zowel in Groot-Brittannië als in Nederland, het idee dat de ziekte puur fysiek was. Jessica Slijkhuis beschrijft dit in hetzelfde boek in haar artikel over Gerbrandus Jelgersma, ‘Zenuwachtigheid and the Dutch Psychiatry around 1900’, de toenmalige belangrijkste

¹²⁸ ‘Algemeene Olympiavereeniging’, *Algemeen Handelsblad*, 19-3-1883.

¹²⁹ Gemma Blok, Rose Spijkerman, ‘De ongelukkigsten onder de menschen’ De verbeelding van zenuwzwakte in advertenties voor Pink Pillen, 1900-1920’: <http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/62/128> (15-12-2013).

¹³⁰ Vijselaar, ‘Neurasthenia’, 252-253.

medicus (of eerste psychiater) in Nederland die zich met dit onderwerp bezig hield. Deze verschuiving zorgde ervoor dat de behandeling van deze ziekte niet enkel op therapie gericht was, maar ook op recreatie en rust. Dit zorgde volgens Vijselaar voor een zodanige groei van het aantal rustinstellingen, dat niet alleen de psychiatrie in Nederland kon groeien (namelijk meer patiënten en meer werkplaatsen), maar ook dat sprake was van een werkelijke 'neurasthenia-business'.

Behalve Vijselaar en Slijkhuis, schreven ook Marijke Gijswijt-Hofstra en Nelleke Bakker een artikel over neurasthenie in Nederland. Zo deed Gijswijt-Hofstra onderzoek naar relaties tussen patiënten en doktoren aan de hand van medische gegevens en beschikbare statistieken. Daarnaast bestudeerde ze de ervaringen van twee specifieke patiënten. Ze besteedt in haar artikel onder andere aandacht aan de klachten, seksuele- en familieproblemen of andere innerlijke conflicten van deze patiënten. Deze patiënten zijn voornamelijk heren van goede afkomst en dat is niet toevallig, aangezien zij, in tegenstelling tot veel tijdgenoten, het konden betalen om diverse mogelijke therapieën te proberen (en hier dus een verslag van te doen).¹³¹ In de hierboven besproken teksten, zijn de patiënten op enkele uitzonderingen na, volwassenen. Naarmate men meer de oorzaak van de ziekte ging zoeken in psychische conflicten, nam in de loop van de twintigste eeuw het gebruik van de term af en werd ook de diagnose steeds minder vaak bij volwassenen gesteld. Opvallend is dan ook de constatering die Nelleke Bakker in haar artikel 'A harmless disease: Children and neurasthenia in the Netherlands. Hierin beschrijft ze hoe de ziekte neurasthenie een 'tweede leven' kreeg in de opvoedkunde, tijdens het Interbellum in Nederland.¹³²

Neurasthenie in Nederland is dus al verschillende keren op basis van diverse uitgangpunten en met uiteenlopende invalshoeken onderzocht. In de door de auteurs besproken Nederlandse literatuur en bronnen wordt met name het vervagen van normen en waarden, invloed van de Romantiek en een hogere druk voor mannen om te presteren in het moderne kapitalisme (veranderende sociale verhoudingen), genoemd als oorzaken. Vooral het politieke klimaat, het bestuurlijke beleid en de opkomst van de psychiatrie binnen de medische wereld, alsmede de commerciële aspecten van deze kwaal, staan centraal in deze onderzoeken. Gevoelens van tijdsdruk en de vele mentale en ruimtelijke

¹³¹ Marijke Gijswijt-Hofstra, 'In search of Dutch Neurasthenics', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 279-306.

¹³² Bakker, 'A harmless disease', 310-311.

veranderingen (Van der Woud) komen echter vrijwel niet aan bod. Ook zijn tijdens de genoemde onderzoeken nagenoeg geen kranten of tijdschriften geanalyseerd.

4.3 Conclusie

In dit vierde hoofdstuk zijn een aantal voor dit onderzoek zeer relevante negentiende-eeuwse verschijnselen besproken, waaronder het democratiseringsproces, groeiende maatschappelijke en materiële gelijkheid, alsmede de gerelateerde verhouding tussen de beide geslachten. In paragraaf 4.1 richtte ik mij op de vraag: wat voor sociaal-economische en sociaal-culturele veranderingen vonden er plaats in Nederland tijdens de negentiende eeuw? In plaats van aandacht te besteden aan concrete sociale revoluties, beschreef ik in dit gedeelte de meer langdurige en geleidelijke processen van gelijkheid en democratisering aan de hand van onder andere werk van de Duitse onderzoekster Martina Kessel. De woorden 'ambitie', 'keuzevrijheid', 'zelfhulp' (en het *Amerikaanse* 'selfmade-zijn'), 'liefdadigheid' en 'statistiek' zullen in onze tijd waarschijnlijk niet altijd in verband worden gebracht met het negentiende-eeuwse Nederland. Desondanks zijn al deze maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen hoogstwaarschijnlijk factoren geweest, die invloed hebben gehad op de versnelling van het levenstempo in de 'zenuwachtige' negentiende eeuw.

In paragraaf 4.2 werd speciale aandacht besteed, en dus meer inhoudelijk ingegaan op de explosieve stijging van het aantal (geregistreerde) personen met neurasthenie in de laatste decennia van de negentiende eeuw. In de behandelde onderzoeken worden verschillende interessante punten aangedragen. Eén hiervan is de geconstateerde opkomst en professionalisering van de psychiatrie in de tweede helft van de negentiende eeuw. De, steeds vaker, professioneel opgeleide medici, kregen door de vele geconstateerde gezondheidsproblemen de kans om een psychiatrisch 'domein' op te bouwen, met behulp van experimenten. Andersom is het te verwachten dat dit proces, net zoals de meeste wetenschappelijke ontwikkelingen, een bepaalde invloed had (of doorsijpelde) op gerelateerd algemeen gedachtegoed over dergelijke kwalen. Dit gold eveneens voor de groeiende (kapitalistische) commerciële aandacht voor de eigentijdse problemen (en dus vraag van consumenten). Daarnaast zocht een steeds groter wordende groep Nederlanders, zowel mannen als vrouwen (bewust en onbewust) hulp en 'erkenning' voor hun kwalen en klachten, zonder als 'krankzinnig' te worden bestempeld. Tot slot wil ik nogmaals benadrukken dat deze groei gepaard ging met een stijging van de algemene registratiegraad en opkomst nieuwe van registratiemogelijkheden

5. De versnelling van het levenstempo in de kranten

5.1 Een nieuw gevoel?

5.1.1 Een overzicht

Uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat er, zoals Van der Woud het noemt, sprake was van een sterke mentaliteitsverandering in de negentiende eeuw.¹³³ Het is duidelijk geworden dat er geen eenduidige oorzaak is aan te wijzen voor de interesse in nervositeit en het sterk groeiende aantal gevallen van zenuwachtigheid in met name de tweede helft van deze eeuw. Tijdens dit onderzoek werd al snel helder dat de beschreven klachten en symptomen en diagnoses onder deze noemers veelvuldig en uiteenlopend kunnen zijn. Zoals gesteld vond er door de ontwikkeling van de wetenschap en het in een bepaalde mate wegvallen van de religieuze ideeën, een overgang plaats van het verklaren van geestelijke problemen door puur fysieke eigenschappen of moeilijkheden, naar het stellen van diagnoses op basis van de ervaringen en mentale toestand van de patiënt.¹³⁴ Tegelijkertijd ontviel de mens de 'sacrale tijd' en nam het levenstempo in de loop van de eeuw geleidelijk toe.¹³⁵

Daarnaast was er in de voorgaande hoofdstukken te lezen dat verschillende andere tegenstellingen een belangrijke plaats innemen in deze geschiedenis. Zo schreef ik over 'kloktijd' tegenover 'gevoelstijd' / 'ervaringstijd' (objectieve tijd en subjectieve tijd), cyclische en lineaire tijdsbeschouwingen, ongeluk uit verveling tegenover leed veroorzaakt door drukte en tenslotte, creativiteit die ontstaat door 'verveling' ('een moment buiten de tijd staan') versus succes door ambitie. Deze opsomming impliceert dat concentratie op het heden / het moment (Kairos), waardoor de kloktijd

¹³³ Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 12.

¹³⁴ Jessica Slijkhuis, 'Neurasthenia as Pandora's Box? 'Zenuwachtigheid' and Dutch Psychiatry around 1900' in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 257-278.

¹³⁵ Hermesen, *Kairos*, 99,101.; zie paragraaf 2.1.2.

wordt vergeten, leidt tot geluk (zie paragraaf 2.1.2 over Chronos en Kairos).¹³⁶ Daartegenover lijkt een constant bewustzijn van de kloktijd een oorzaak te zijn van lijden en afzien, zoals Hermsen zeer recent beschreef.¹³⁷ De in de achttiende en negentiende eeuw opkomende (opvoedkundige) ideeën over zelfdiscipline, nuttige tijdbesteding (voor jezelf en niet voor God) en het idee dat je zelf verantwoordelijk bent voor jouw geluk, lijken in dit licht een garantie te bieden op een leven lang lijden.

Het doel van deze paragraaf is te laten zien dat het idee van een, in hedendaags taalgebruik, depressieve gemoedstoestand niet iets nieuws was en het verlies van belangstelling in de buitenwereld (later door Freud gezien als een ‘proces van identiteitsverlies’) en het leven in het algemeen, de rode draad vormt voor dit verhaal. Daar tegenover kan het ontstaan en het in gebruik nemen van nieuwe woorden erop wijzen dat er een nieuw woord nodig was. Oftewel: Een nieuwe term ontstaat wanneer er geen reeds gebruikt begrip voorhanden is om een bepaald iets te omschrijven. Het constateren van dergelijke veranderingen kan ons dus zeker wijzer maken over deze periode.

Om deze reden zal ik in dit hoofdstuk de geschiedenis van relevante termen rondom de thema’s ‘levenstempo’ en ‘zenuwachtigheid’ behandelen, aan de hand van de uit de online krantendatabank verzamelde informatie en woordenboeken. Op basis van deze gegevens en bevindingen wil ik met behulp van begripsgeschiedenis en illustratieve citaten een breed beeld vormen van het gebruik en invulling van een aantal relevante termen in Nederlandse negentiende-eeuwse kranten. Hierbij wil ik opmerken dat de per term behandelde voorbeelden (binnen deze secties), in zo veel mogelijk in een chronologische tijdsvolgorde wordt gepresenteerd.

5.1.2 Melancholie en acedia

De Griekse arts Hippocrates van Kos (460 v.Chr. – 370 v.Chr.) veronderstelde dat de gemoedstemming van een mens afhing van een goede balans tussen de lichaamssappen bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. Hij en zijn aanhangers meenden dat een temperamentvol en gepassioneerd persoon te veel bloed in zijn of haar lichaam heeft, in verhouding met de andere sappen. Zo zouden mensen met een teveel aan slijm juist kalm zijn en individuen die zich snel ergeren een overschot aan gele gal hebben. Tot slot zou een te grote hoeveelheid van het zwarte gal in het lichaam zorgen voor neerslachtigheid, zwaarmoedigheid en introversie. Deze sombere gevoelens van melancholie (melas: zwart; cholè: gal),

¹³⁶ Douglas Rushkoff, ‘de herovering van het nu’: <http://tegenlicht.vpro.nl/afleveringen/2013-2014/de-herovering-van-het-nu.html> (14-05-2014).

¹³⁷ Hermsen, *Kairos*, 47-48.

zoals Hippocrates ze noemde (en waar tevens het woord 'zwartgalligheid' vandaan komt) vinden dus niet hun oorsprong in de moderne tijd. De onverschillige houding die deze zwartgallige personen hadden, werd in de Klassieke Periode vaak als iets negatiefs omschreven. Enkel in een stuk tekst, dat wordt toegedicht aan Aristoteles (384 v.Chr. – 322 v.Chr.), wordt er een verband gelegd tussen melancholie en de genialiteit van kunstenaars en andere 'buitengewone' personen. Zij waren volgens Aristoteles allen behept met een bepaalde vorm van onverschilligheid of desinteresse in het leven.¹³⁸

In de Middeleeuwen werd het woord *acedia*, (uit het Grieks: nalatigheid) gebruikt om gevoelens van een lamleggende droefgeestigheid en aversie tegen het leven te beschrijven. *Acedia* geldt als één van de zeven hoofdzonden en is dan ook een veel beschreven theologisch onderwerp.¹³⁹ Hoewel verveling hiervan een onderdeel is, werd met name luiheid, apathie en gemakzuchtigheid bedoeld. Enkele denkers die leefden tijdens de Renaissance zagen het als een voorwaarde voor creativiteit, maar tegelijkertijd ook als gevaar voor de creatieve persoon. Op deze manier kon het denkbeeld ontstaan dat melancholie een gevolg is van beschaving. Binnen het protestantisme, dat in de zestiende eeuw ontstond, vormt melancholie geen hoofdzonde, maar werd het gezien als een verleiding van de duivel (en dus gold twijfel over de zin van het leven en het bestaan van God als een test).

De beschreven klassieke en middeleeuwse ideeën hadden zeker doorwerking op latere medische ideeën. Hieronder een voorbeeld van een zeventiende-eeuwse krantadvertentie uit de *Oprechte Haerlemsche courant*, waarin de invloed van deze klassieke ideeën naar voren komt. 'Mr. Isaac Bant, wonende tot St.Maerten, gelegen by Schagen in Noort-Hollant, eenigste soon van Johannes Bant, overleden tot Winekejen, geneest de Melancholie in 't geheel, als Meymeryen, Sufferyen, Verstandeloosheyt, quade Bevattingen, verwarde Opinien en verdere Toevallen, welcke uyt de Melancholie zijn spruytende: Die het niet geloven wil, wijst hij verscheyde genese Persoonen aen, die Disrespect achten te zijn; [...]'¹⁴⁰.

Er zijn in de loop der tijd veel termen ontstaan die in meer of mindere mate verwijzen naar de hier besproken gemoedstoestand. Denk bijvoorbeeld aan zwaarmoedigheid, lusteloosheid, rusteloosheid, zinloosheid, ennui, spleen en vernooi. Ook zijn er hiervoor verschillende oorzaken aangewezen zoals beschaving, kosmopolitisme en de toenemende verstedelijking ('stadneuroot'), die

¹³⁸ Paul Tanghe, *Een goed leven. Gelukkig zijn in tijden van zinsverduistering* (2011).

¹³⁹ Alfred Bellebaum, *Langeweile, Überdruss und Lebenssinn. Eine Geistesgeschichtliche und Kulturosoziologische Untersuchung* (1990) 25.

¹⁴⁰ *Oprechte Haerlemsche courant*, 12-09-1697.

alle drie zorgden voor meer afstand tussen de natuur en de mens. Helaas is het voor mij niet mogelijk de geschiedenissen van al deze termen te omschrijven.¹⁴¹ In de volgende paragrafen komen de begrippen uitvoerig aan bod, die meer direct te maken hebben met de negentiende-eeuwse zenuwachtigheid en de versnelling van het levenstempo.

5.2 Het drukke leven

5.2.1 Vormen van 'haast'

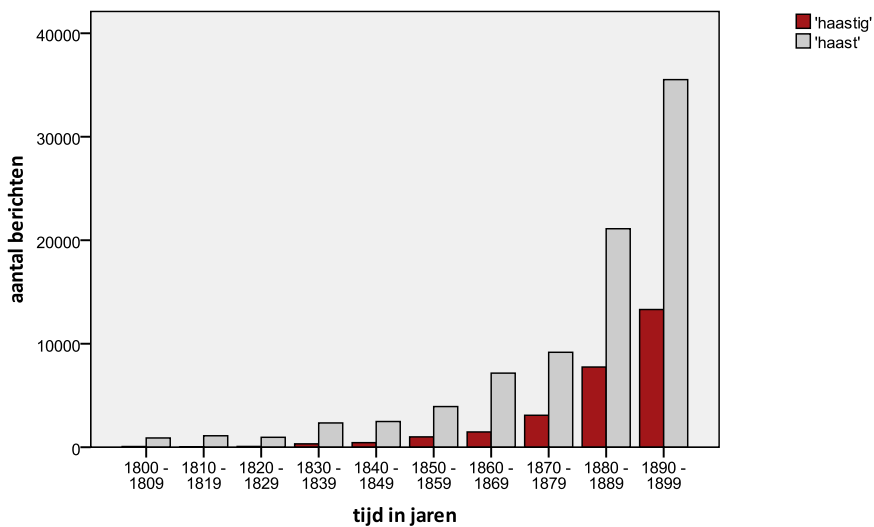
Het woord 'haast' is voortgekomen uit het oud-franse 'haste'. In het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT) lezen we hierover het volgende: 'In verband met deze herkomst zijn: drift, ijver, jacht (en vandaar: overijling) oudere betekenissen dan de thans bijna alleen gebruikelijke van: snelheid, spoed. Verg. voor herinneringen aan die oudere betekenissen vooral ook HAASTIG en HAASTIGHEID' (1897). In de loop van de eeuwen heeft het woord 'haast' dus twee betekenissen gekregen: spoed of vlug en weldra. Volgens P.H. Schröder (1980) zijn de woorden 'haast' in de zin van snelheid en 'haast' met als betekenis bijna of weldra, hetzelfde. Hij hanteert het volgende voorbeeld om dit verschil te verduidelijken: 'Komt er haast wat?' en 'kom je haast', evenals 'zij is bijna geslaagd' en 'zij is haast geslaagd' betekenen (haast) steeds meer hetzelfde.¹⁴²

De grafiek hieronder geeft een beeld van de hoeveelheid berichten waarin dit woord is aangetroffen. Deze zijn, zoals geschreven, gemaakt met behulp van de zoekmachine in de online te raadplegen kranten. Hierbij wil ik nogmaals opmerken dat deze databank niet alle kranten bevat en hieruit een selectie is gemaakt. Daarnaast werden in de loop van de negentiende eeuw steeds meer kranten (ook vaker dagelijks) uitgegeven, die na de afschaffing van het dagbladzegel (1869) ook minder gingen kosten. De grafieken vertonen dan ook, op enkele uitzonderingen na, een stijgende lijn. Haast en haastig zijn, zoals beschreven, relatief oude woorden en komen, zoals verwacht, in ieder geval al in zeventiende en achttiende-eeuwse kranten voor.

¹⁴¹ Kast, *Kies je gelukkig!* (Amsterdam 2013) 145.

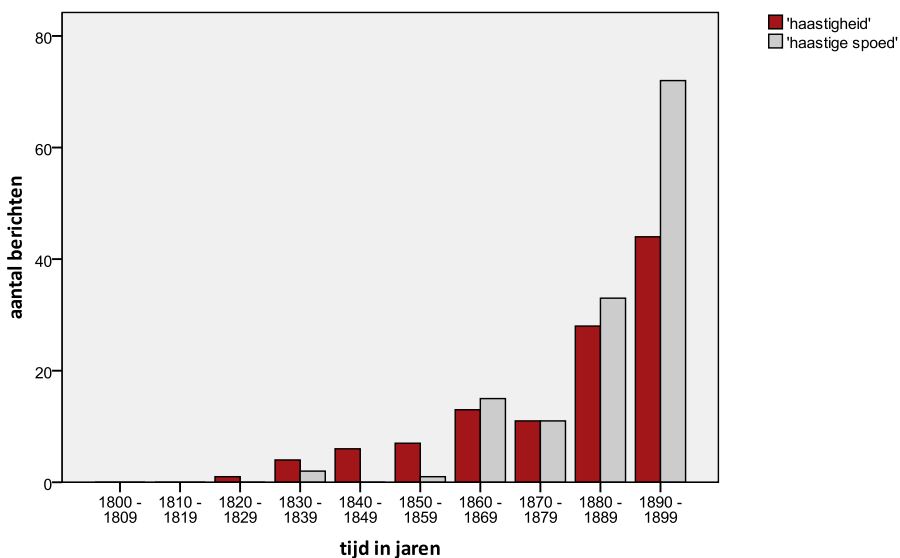
¹⁴² P.H. Schröder, *Van Aalmoes tot Zwijntjesjager* (1980).

'haast' & 'haastig' 1800-1899

Figuur 5.1 - Bron: www.delpher.nl

'haastigheid' & 'haastige spoed' 1800-1899

Figuur 5.2 - Bron: www.delpher.nl

Haastigheid en 'haastige spoed' leveren, zoals te zien is in Figuur 5.2, behoorlijk minder treffers op. Volgens de uitkomsten van de zoekmachine zijn deze uitdrukkingen niet in achttiende-eeuwse kranten te vinden. Dit wil overigens natuurlijk niet zeggen dat het gezegde niet eerder bestond. Een opvallend

gegeven is dat de expressie 'haastige spoed', die pas vanaf de tweede helft van de eeuw meer in berichten werd gebruikt, het meest voorkomt in kranten die werden verspreid in Nederlands-Indië.¹⁴³

Onder andere de tweezijdige betekenis van haast, maakt het tot een veelgebruikt woord. In dit geval heb ik er dan ook voor gekozen om die niet in een grafiek te tonen, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen het type bericht (advertentie, artikel of familiebericht), maar meer inhoudelijke voorbeelden te laten zien uit verschillende periodes van deze eeuw. Zo blijkt uit de gegevens dat de uitdrukking 'haastige spoed' voor het eerst wordt gevonden in een landelijke krant, om preciezer te zijn, in een 'mengelwerk' of verhaal uit 1839. Deze verhalen en feuilletons werden vaak vanuit het Engels vertaald en beschreven het geluk en ongeluk van fictieve personages. Het volgende citaat vormt dus de eerste treffer in de grafiek: 'Intusschen, Bekieli zou zich daarover hebben kunnen troosten; maar hij had Elizabeth gezien, en... hij was "van vleesch en bloed, geen marmer." Wat raad! Stout gewaagd, is half gewonnen – maar ook: haastige spoed is zelden goed. Eerst derhalve papa onder de hand gepolst, hoe hem het voorstel tot eene naamwre betrekking tusschen de beide geslachten wel lusten zou.'¹⁴⁴

Het volgende politieke nieuwsbericht waarin 'haastige spoed' voorkomt (zie Figuur 5.2), werd in 1859 gepubliceerd in de *Surinaamse Courant en Gouvernements advertentie blad*:

Nu de preliminariën geteekend zijn, is het volkomen herstel des vredes spoedig te verwachten. Er kunnen zich echter nog velerlei bezwaren en moeilijkheden opdoen waarop niet was gerekend, en die misschien de waarheid van de spreuk 'haastige spoed is zelden goed', op nieuw kunnen bevestigen. Laat men zich, echter niet verdiepen in wat zou kunnen worden opgeworpen om het door de twee keizers begonnen vredeswerk niet met dien spoed – of liever met die overijling – te doen voltooien hopen; maar de vaststelling van der nieuwe kaart van Europa zal nog menige bijeenkomst van diplomaten noodig maken; de traktaten van 1815 – dat geliefkoosd thema van ministers en gevolmagtigen – kunnen niet in één dag, in één half uur weggeredeneerd worden [...]¹⁴⁵

¹⁴³ Gezien de hoge score van 'haastige spoed' in Nederlands-Indische kranten, is het wellicht interessant om te onderzoeken of hier een bepaalde reden voor is.

¹⁴⁴ *De avondbode : algemeen nieuwsblad voor staatkunde, handel, nijverheid, landbouw, kunsten, wetenschappen, enz. / door Ch.G. Withuys, 08-04-1839.*

¹⁴⁵ *Surinaamsche Courant en Gouvernements advertentie blad, 16-08-1859.*

De auteur van deze passage gebruikt verschillende uitingen van objectieve tijd om enerzijds zijn wens voor spoedige vrede te uiten en tegelijkertijd zijn zorg te beschrijven over het effect van tijdsdruk op de vredesonderhandelingen. Zoals zal blijken uit de volgende paragrafen is dit citaat een goed voorbeeld van de veranderingen in tijdgerelateerde expressies, sinds de tweede helft van de negentiende eeuw.

In paragraaf 4.2 was te lezen dat verschillende negentiende-eeuwse Amerikaanse denkers de Verenigde Staten zagen als een zeer ‘haastig land’. Dit signaal is ook terug te lezen in de kranten. Het fragment hieronder (1867), dat vooral is gekozen om de laatste zin, laat zien dat soms ook in Nederlandse berichtgeving (met behulp van het woord ‘haast’) een soortgelijke toon werd aangeslagen:

AMSTERDAM, 10 Januarij

Het Kongres te Washington heeft haast. Vier-en-twintig uren nadat de transatlantische telegraaf het benoemen der kommissie meldde, waarover wij gisteren hebben gesproken, komt hij ons berigten dat het Kongres, door een nieuw besluit, den President in staat van beschuldiging heeft gesteld. De telegrammen uit Amerika zijn veel te duur om te kunnen aannemen dat zij daarenboven nog onnauwkeurig zouden wezen. Ander zouden wij vermoeden dat hier bij vergissing als besluit werd opgegeven, wat nog slechts een voorstelwas. Immers daags na de aanstelling eener kommissie, die het politiek gedrag van Johnson zal hebben te onderzoeken, hem in staat van beschuldiging te verklaren is een haastigheid, die zelfs in het land van *go ahead* zich als overijling vertoont.¹⁴⁶

Om de bedoelde negentiende-eeuwse ‘gevoel van haast’ of ‘haastigheid’ nog beter te begrijpen, volgt tot slot een tweetal, vooral door hun vorm, kenmerkende citaten uit een latere periode (uit respectievelijk 1880 en 1896). Deze teksten hebben nadrukkelijk het doel om de lezer te adviseren. Het onderstaand gedicht over ‘haast’, waarin nuttige tijdsbeding, ambitie en naastenliefde geregeld terugkomen, heeft een enigszins moraliserende toon. Hoewel in de tekst verschillende christelijke

¹⁴⁶ *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*, 11-01-1867.

waarden en symbolen ('huwelijk', 'zegenen') worden gebruikt, lijkt er geen expliciete verwijzing te zijn naar religie. Zo beschrijft de auteur ook 'vooruitgang' en 'respect tegenover dieren' als goede eigenschappen om als mens te bezitten. Echter, het meest opvallend is in mijn ogen de volgende zin: 'Haast je maar wel, leert ons echter de tijd'. Zou het volgens de schrijver van het gedicht betekenen dat 'de tijd ons leert om te haasten'?

Haast je maar niet EN haast je maar wel.

Haast je maar niet, zeggen dikwijls de menschen,	Haast je maar niet, een kwaad huw'lijk te sluiten,
Haast je maar wel, leert ons echter de tijd;	Haast je maar wel, goed te trouwen als 't kan;
Haast je maar niet, om steeds ijdel te wenschen,	Haast je maar niet, als 't slechts is om de duiten,
Haast je maar wel, om te werken met vlijt;	Haast je maar wel, wordt gij beter er van;
Haast je maar niet, om den naasten te kwellen.	Haast je maar niet, om de dieren te kwellen,
Haast je maar wel, om hem bijstand te bien;	Haast je maar wel, ter bescherming van't dier;
Haast je maar niet, om iets slechts te vertellen,	Haast je maar niet, om iets goeds uit te stellen,
Haast je maar wel, om wat slecht is te vlien;	Haast je maar wel, als gij werkt met plezier;
Haast je maar niet, om veel schulden te maken,	Haast je maar niet, om onwaarheid te spreken,
Haast je maar wel, om je schuld te voldoen;	Haast je maar wel, ga den leugen te keer,
Haast je maar niet, om beschonken te raken,	Haast je maar niet, om verkeerdheên te kweeken,
Haast je maar wel, in wat knap is en koen;	Haast je maar wel, houd wat goed is in eer;
Haast je maar niet, om je goed te verpanden,	Dat toch kan voordeel en zegen ons baren,
Haast je maar wel, als 't vooruitgang u geeft;	Haasten wij ons, waar de plicht het gebiedt:
Haast je maar niet, om je keel te verbranden,	Maar waar wij iets, wat niet goed is ontwaren,
Haast je maar wel, als naar 't goede gij streeft;	Zij onze lenze steeds: Haast je maar niet. ¹⁴⁷

De boodschap in het hiernavolgende 'oosterse spreekwoord' is minder genuanceerd en geeft 'haast' dan ook een minder neutraal of gebalanceerd karakter: 'Haast komt uit den booze, maar geduld opent

¹⁴⁷ *De Graafschap-bode : nieuws- en advertentieblad voor stad- en ambt-Doetinchem, Hummelo en Keppel, Wehl, Zeddam, 's Heerenberg, Ulft, Gendringen, Sillebolde, Terborg, Varsseveld, Dinxperlo, Aalten, Breedevoorde, Lichtenvoorde, Groenlo, Neede, Eibergen, Bor, 14-08-1880.*

de poort des geluks. – OOSTERS SPREEKWOORD'(1896).¹⁴⁸ Het citaat wordt weergegeven in een opvallend omkaderd vak. In vergelijking met de grote lappen tekst op de rest van de pagina, springt het spreekwoord dankzij de witruimte binnen de omlijsting, direct in het oog. Helaas zal het moeilijk zijn om te achterhalen waarom ervoor is gekozen om juist deze zin, op deze manier weer te geven.

5.2.2 Spoed en gejaagdheid

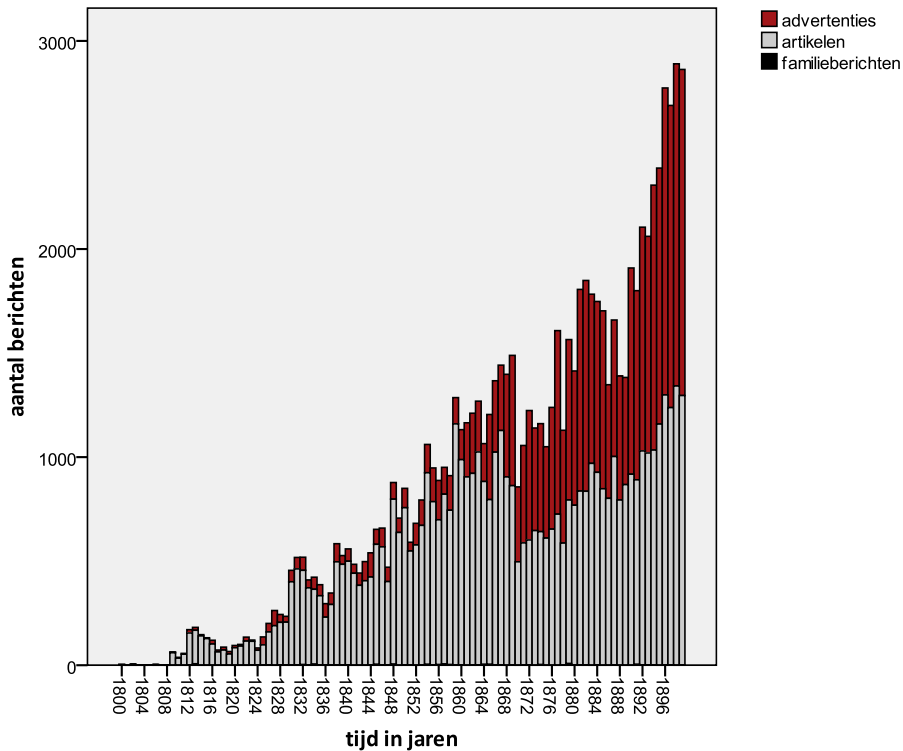
Evenals 'haast', is het woord 'spoed' afgeleid van diverse vormen uit de oude Germaanse talen. De betekenis van het woord ligt rondom 'voortgang'.¹⁴⁹ In de meer traditionele betekenis krijgt het vooral een positief invulling (voorspoed - tegenspoed). In het *WNT*-artikel (1935) staat dan ook geschreven: 'De betekenis snelle voortgang gaat soms over in die van haast. Dit gebruik mag echter als minder juist worden beschouwd.'¹⁵⁰ Deze opmerking illustreert tevens de paradoxale aard van het in de vorige paragraaf behandelde 'haastige spoed'. Figuur 5.3 toont het totaal aantal bladen waarin het woord 'spoed' door de zoekmachine werd gevonden per decennium. De kleur geeft aan om wat voor soort bericht het volgens het instrument gaat.

¹⁴⁸ *Het nieuws van den dag : kleine courant*, 29-02-1896

¹⁴⁹ 'Spoed', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1935).

¹⁵⁰ *Idem*.

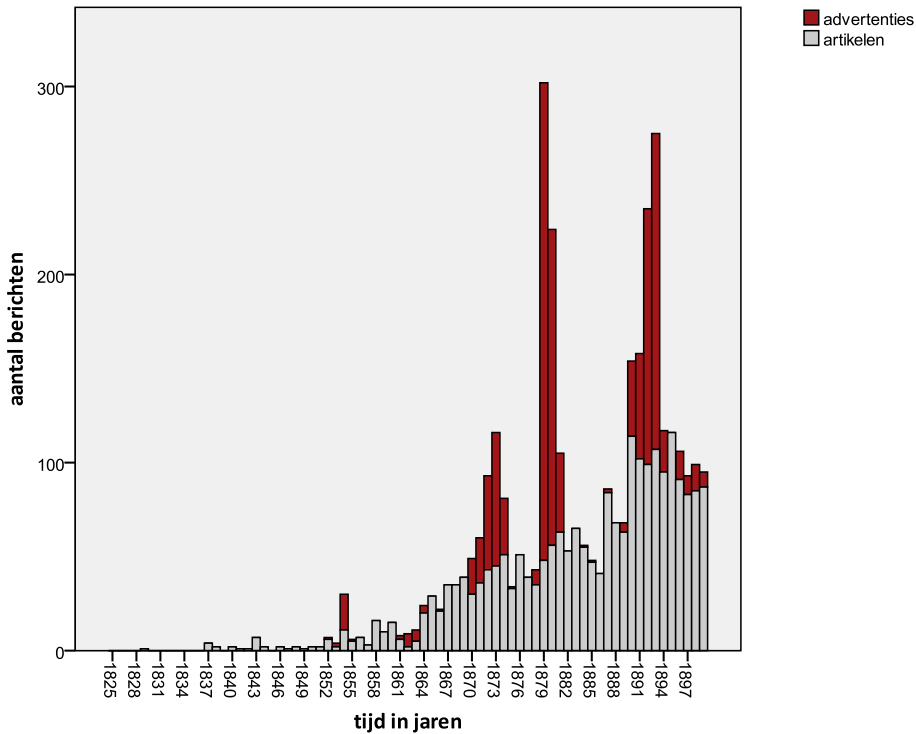
'spoed' 1800-1899

Figuur 5.3 - Bron: www.delpher.nl

De bovenstaande grafiek toont de eerder verwachte regelmatige groei, en dus weinig opvallende resultaten. De term 'spoed' is immers, zoals velen weten, een veel gebruikt woord in zowel (politieke) nieuwsberichten als in advertenties (zoals in: 'met spoed gevraagd'). Dit verschijnsel behoeft dan ook geen illustratie aan de hand van de bronnen. 'Gejaagdheid' is niet een woord waarvan men zou verwachten dat het vaak in advertentie voorkomt. Desondanks komt woord in bepaalde periodes ineens vaker voor in ingestuurde oproepen en aankondigingen (Figuur 5.4).

'gejaagdheid' 1825-1899

Figuur 5.4 - Bron: www.delpher.nl

Figuur 5.4 laat in de eerste plaats zien dat het woord 'gejaagdheid' al vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw werd gebruikt om verschijnselen of gevoelens te omschrijven.¹⁵¹ Zo probeert de auteur van de onderstaande passage uit 1852, met behulp van deze term, zijn mening over (wederom) het 'gejaagde' Amerikaanse volk en de massamigratie naar de Verenigde Staten kracht bij te zetten:

Na Groot-Brittannie, levert Duitschland de meeste landverhuizers naar Amerika. Dáár ontwaart men meestal tweeërlei streven namelijk, om zich aan de slaafsche onderdanigheid, welke de adel van den landman, nog altijd eischt, te onttrekken, of ook het najagen van de idealistische droombeelden, welke den Duitscher de Amerikaansche Unie, als het land der vrijheid bij uitnemendheid, voorspiegelt.

¹⁵¹ Er zijn geen achttiende-eeuwse krantenberichten gevonden, die het woord 'gejaagdheid' bevatten.

Zoo was het karakter der landverhuizing tot het jaar 1848. Van toen af zijn er bijgekomen, zoo vele verongelukte democratische helden, waaronder niet weinigen met moord of plundering bezoedeld, en hunne voor de algemeene wet moeten bukken; zij zullen, even als de andere Europesche elementen, eerlang verzwolgen worden, door de Amerikaansche nationaliteit.

Wij hebben ons niet op te houden bij de beantwoording van der vraag: wat die nationaliteit, welke aan het individu, eene steeds rustelooze gejaagdheid opdringt, eindelijk aan die steeds toenemende menschenmassa, aan die duizend- en duizendtallen die ze, van het jaar tot jaar zich toeëigent, ten werkkring zal hebben aan te bieden. Dit ligt in de duistere toekomst.¹⁵²

Hoewel 'gejaagdheid' volgens de cijfers over het algemeen meer in het berichtsoort 'artikelen' lijkt voor te komen, zijn er, zoals geschreven, een aantal opvallende pieken zien in de hoeveelheid advertenties. Uit de grafiek hierboven is af te lezen dat dit met name geldt voor de gedigitaliseerde kranten uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Volgens de beschikbare data leeft het gebruik van 'gejaagdheid' in advertenties voor het eerst op in 1854. Opvallend aan deze constatering is dat het merendeel van deze treffers, gevonden in verschillende kranten, wordt gevormd door advertenties waarin het product 'Du Barry's Revalenta' (in Nederland vanaf waarschijnlijk 1850) wordt gepromoot. Er zijn echter afwijkingen waar te nemen tussen de Revalenta-advertenties uit verschillende jaren. Het lijkt er daarom op dat de adverteerders, veel experimenteerde met de advertentieboodschappen. Om dit verschijnsel beter te begrijpen heb ik ervoor gekozen om een 'Revalenta-advertentie' (1853) uitvoeriger te analyseren in paragraaf 6.1.

Volgens de databank werden in het jaar 1879 254 advertenties geplaatst met het woord 'gejaagdheid'. Als we kijken naar de maand januari van dit jaar valt op dat zeven van de elf advertenties met dit woord zijn geplaatst in de *Sumatra-courant : nieuws- en advertentieblad*. Drie anderen werden gepubliceerd in *Suriname : koloniaal nieuws- en advertentieblad* en de laatste werd gevonden in *De West-Indiër : dagblad toegewijd aan de belangen*. Ook hier lijkt het te gaan om een meer

¹⁵² *Algemeen Handelsblad*, 20-12-1852.

georganiseerde reclamecampagne dan de gemiddelde contemporaine buurtapotheker organiseerde (zie paragraaf 5.1.2). Waar deze laatstgenoemde veelal adverteerde voor verschillende diensten, gaat ook de volgende 'massa-advertentie' (immers over de Nederlandse koloniën verspreid) over slechts een enkel product. Net als bij 'Du Barry's Revalenta' zien we in de volgende advertentie voorzichtig (enigszins 'exotische') 'merknamen' ontstaan rond 'geneeskrachtige' middelen uit het buitenland. De advertentie hieronder geeft een indruk van dit verschijnsel:

PHARMACEUTISCHE ARTIKELEN

VAN

J.P. LAROZE

APOTHEKER

2. Rue des Lions-Saint-Paul, Parijs

Sirop Laroze

VAN BITTERE ORANJESCHILLEN

Sedert 49 jaren met het beste gevolg
voorgeschreven tegen *Maagontsteking,*
Maagkramp, Maagpijn, Moeyelijke spijsvertering
enz.

Sirop Sédatif (pijnstillend)

VAN BITTERE ORANJESCHILLEN

Met Bromuur van Potassium.

Om op afdoende wijze tegen te gaan, alle
ziekelijke aandoeningen der zenuwen als: *Vallende*
ziekte, Hystérie, Zenuwkwalen, Gejaagdheid,
Slapeloosheid en *Stuipachtige aandoeningen* der
kinderen bij het tanden krijgen.

Sirop Dépuratif

(ZUIVEREND)

VAN BITTERE ORANJESCHILLEN

met Ioduur van Potassium.

Zeker en eenig middel tegen *Klierachtige,*
Kankerachtige en Rheumatische aandoeningen
alsmede tegen *Uitwassen, Gewrichtsgezwellen,*
Huiduitslag en alle onzuiverheden in het *Bloed.*

Sirop Ferrugineux

(STAALHOUDEND)

VAN ORANJESCHILLEN EN UASSIA AMARA

Met Proto-Ioduur ijzerverbinding.

De beste wijze om ijzer in te nemen tegen
bloedarmoede, bleekzucht, bleeke koorts enz.,
zonder dat men behoeft te vreezen voor een
gevoel van zwaarte in het hoofd, onaangename
aandoeningen in de maag of diarrhee.

5.2.3 'Overspanning' en het 'overwerkt' zijn

In het online te raadplegen *WNT* wordt er een onderscheid gemaakt tussen drie betekenissen van 'overspannen'. Allereerst slaat 'overspannen' op het 'met eene span overdekken, met den afstand tusschen duim en pink overgrijpen, met de hand geheel omvatten' (rond 1658).¹⁵⁴ Denk ook aan het 'spannen' van een touw en het 'onder spanning' staan van iets. Dit is men ook gaan toepassen op 'overdekkingen', die niets met de hand te maken hebben, zoals in de volgende zin: 'Den starrengordel [...] Die 's hemels midden overspant' (1793).¹⁵⁵ Zo betekende 'overspannen werk' in de bouwkunde, dat een gebouw een dakbedekking had.

Het gedeelte 'over-' sloeg in de vorige alinea besproken definities, op ruimte. Echter, 'over-' kan natuurlijk ook 'te' betekenen (als in: te veel, te weinig). Met andere woorden: te gespannen. Binnen deze betekenis maakt het *WNT* onderscheid tussen stoffelijke zaken (overspannen gitaarsnaar) en niet-stoffelijke zaken ('overspannen verwachtingen' en 'overspannen ijver'). Binnen de 'niet-stoffelijke' zaken wordt onder meer de volgende definitie gegeven: 'In 't bijzonder, met betrekking tot 's menschen krachten en geestelijke of zedelijke vermogens waarvan te veel inspanning wordt gevraagd, zoodat men daarvan de nadeelige gevolgen ondervindt.' De citaten in het *WNT* die geplaatst zijn bij deze laatste betekenis zijn overigens allemaal van na 1897. Om deze reden, evenals de 'stoffelijke' betekenis, is het niet zinvol om een grafiek te tonen waarin wordt aangegeven in hoeveel berichten dit woord voorkomt.

Het volgende familiebericht illustreert op welke manier 'overspanning' werd gehanteerd in een rouwadvertentie:

Heden avond overleed, ten gevolge van zenuwaandoeningen en overspanning van harteleed, JAPIEN HARMS HUBERT, Weduwe van HARM JANS DIK, in den ouderdom van ruim vijfenzestig jaren. Slechts zesentwintig dagen mogt zij haren Echtgenoot aan deze zijde des grafs overleven, terwijl hare eenige Kleindochter, voor welke zij eens

¹⁵³ *Suriname : koloniaal nieuws- en advertentieblad*, 21-01-1879.

¹⁵⁴ Vondel, 'Den grootsten Wachter, Die met zijn vingren en hant De zuiden noort-as overspant': http://www.wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=M051308 (01-06-2014).

¹⁵⁵ 'Overspannen', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1909).

zorgvuldige Moeder, was, dit dubbel verlies nog niet genoegzaam kan beseffen.

Familie en Bekenden gelieven deze voor bijzondere kennisgeving aan te houden.

NIEUWE PEKEL-A den 27 November 1834

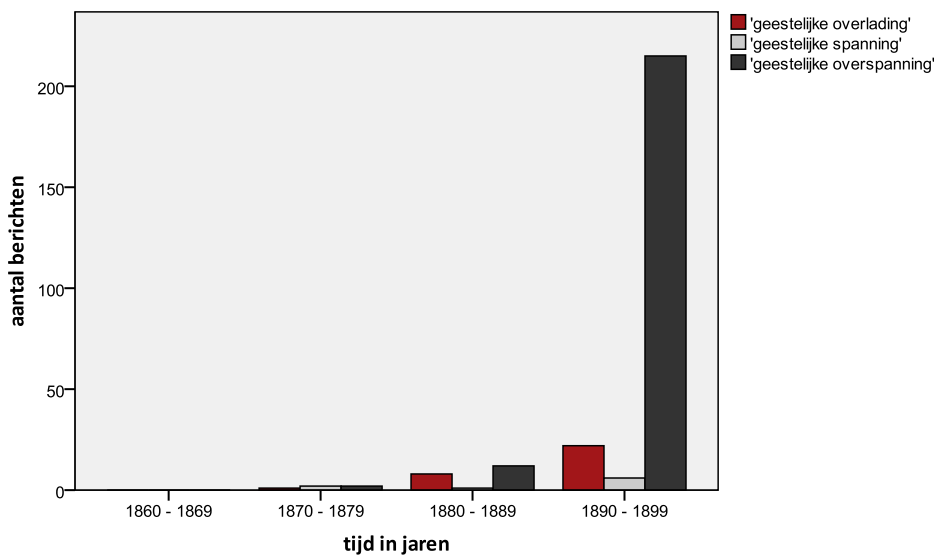
J. J. ARENTS,

J. F. SMIT,

*Executeurs Testamentair.*¹⁵⁶

Naar mijn mening is dit een bijzonder bericht, vooral omdat er (in vergelijking met rouwadvertenties uit dezelfde periode) vrij persoonlijke details worden beschreven. In de rouwadvertentie wordt verwezen naar de specifieke fysieke ('zenuwaandoening' en 'harteleed') oorzaken van het overlijden. Lezers uit onze tijd zouden echter 'harteleed' hoogstwaarschijnlijk opvatten als een symbool voor psychisch verdriet. Om dit aspect uitgebreider te bestuderen heb ik ook gezocht naar de uitdrukkingen 'geestelijke overlading', 'geestelijke spanning' en 'geestelijke overspanning'. De cijfermatige data die deze zoekopdrachten in de databank opleverde worden weergegeven in Figuur 5.5.

'geestelijke-' 'overlading, 'spanning' en 'overspanning' 1860-1899

Figuur 5.5 - Bron: www.delpher.nl

¹⁵⁶ Groninger Courant, 02-12-1834.

De sterke stijging van het gebruik van ‘geestelijke overspanning’ is natuurlijk het meest opvallende resultaat dat valt af te lezen uit de bovenstaande grafiek. Deze waarneming lijkt inderdaad te wijzen op de voorzichtige verschuiving van aandacht voor de fysieke oorzaken naar de mentale oorzaken van bepaalde gezondheidsklachten, die reeds werd beschreven door Slijkhuis (zie paragraaf 4.2.2).¹⁵⁷ Hierbij moet worden opgemerkt dat als het gaat om de periode 1890-1899, 115 van de 215 berichten met het zinsdeel ‘geestelijke overspanning’ als ‘artikel’ zijn ingedeeld en *slechts* 64 gekwalificeerd zijn als ‘advertentie’.

In de paragrafen 4.1.2 en 5.2.1 besteedde ik kort aandacht aan de opkomst van feuilletons, fictieve ‘soap-achtige’ vervolgverhalen, waarin gevoelens van personages (in tegenstelling tot enkel hun daden) een steeds grotere rol gingen spelen. Een tekenend voorbeeld van deze beschrijving, waarin de uitdrukking ‘geestelijke spanning’ voorkomt, is de volgende passage uit 1874.

FEUILLETON

Een onvoorzichtige belofte.

(Uit het Engelsch van John Dangerfield)

XV.

TIJD BAART ROZEN.

De tijd, die geestdrift verkoelt, vreugde doodt en smart lenigt, oefende zijn langzaam genezende kracht niet uit op den droevigen toestand van Ruth. Haar lijden was te zwaar geweest, haar geestelijke overspanning te groot voor iemand die eerst kort geleden van een geweldigen lichamelijken schok was hersteld. Zij werd ziek; niet plotseling, en ook was het geen ziekte welke dadelijk gevaarlijke verschijnselen vertoonde. 't Werd door de anderen aanvankelijk nauwelijks opgemerkt dat zij ongesteld was geworden, en lang duurde het eer zij bemerkten dat hare ziekte van ernstigen aard was.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Slijkhuis, ‘Neurasthenia as Pandora’s Box’, 269.

¹⁵⁸ *Het nieuws van den dag : kleine courant*, 03-03-1874.

Ook adverteerders van (geneeskundige) zelfhulpboeken of ‘informatiegidsen’ maakten dankbaar gebruik van de ‘nieuwe’ uitdrukkingen (lichamelijke) ‘overspanning’ of ‘geestelijke overspanning’, zoals blijkt uit de volgende advertentie (1873):

DE
NATUUR
IS
DE
beste
ARTS

Wie is niet bekend met de smarten van een **GESTOORD ZENUWLEVEN**, met de onaangenaamheden van een **VERZWAKT** *organismus*? Wie weet het niet wat *zij* te lijden hebben, die door *overspanning* en verspilling van *krachten*, zich reeds *vroegtijdig* geheugen, energie en wilskracht zien ontvallen en zoo de edelste *vermogens* allengs zien verstompen?

Wie van het een en ander meer wil weten, schaffe zich de hiergenoemde brochure aan. Hij vindt daarin een zeer vertrouwbaren gids, die hem wijst op *gezondheid* en *krachtigen ouderdom*.

Verkrijgbaar bij de Boekhandelaren J. M. E. en G. H. MEIJER, Heergengracht, hoek Wolvenstraat, KK 205, te Amsterdam en J. A. WEINBECK, Spui, te Rotterdam.

Prijs **30** cents, franco per post **32** cents.¹⁵⁹

Het woord ‘overwerken’ kent eveneens verschillende betekenissen, waaronder ‘over iets heen werken’ en ‘langer doorwerken’ of ‘overuren maken’ (tijdsbepaling). Daarnaast kan ‘overwerken’, zoals iedereen

¹⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 07-07-1873.

wel weet, het volgende inhouden: 'door te veel werken de gezondheid benadeelen, oververmoeien door te zwaren arbeid'.¹⁶⁰ Het is goed voor te stellen dat de in de negentiende eeuw opkomende strijd voor arbeidersrechten, invloed heeft gehad op de regelmaat waarmee dit woord terugkomt in de kranten uit deze periode. Dit wordt verduidelijkt in de volgende zinnen: 'Bovendien zullen werklieden als zij eens de voordeelen van den korten werktijd hebben ondervonden, er meer op gesteld zijn dan zij die thans geheel overwerkt zijn. De arbeiders zelven staan daarom het meest op den beperkten werktijd. Een enkele maal kan natuurlijk een werkman wat meer loon willen verdienen, maar in het is de arbeider daartegen.'¹⁶¹

Aangezien 'overwerkt zijn' ervaren kan worden als een kwaal, werd de term (gezien de voorgaande resultaten een niet geheel verwonderlijk aspect) door adverteerders gebruikt. De onderstaande twee (gedeeltes van) advertenties zijn daarom eveneens illustratief voor het gebruik van de uitdrukking 'overwerkt zijn' in Nederlandse krantenberichten uit de tweede helft van de negentiende eeuw (respectievelijk uit 1873 en 1892):

De Verslijting des levens

De zorgen, angsten en wederwaardigheden des levens hebben evenveel te doen met deszelfs verkorting als ziekten. Zij zijn de bron van vele ongesteldheden en fysieke gebreken. Zenuwzwakheid, dyspepsie, aandoeningen der lever, ongesteldheden der ingewanden, hoofdpijn, hyponchondrie en monomanie zijn onder deze droevige gevolgen. Het is dienstengevolgen van groot belang dat personen, die overpropt zijn met zware verantwoordelijkheden van affaires, bemoeijelijkt worden door huiselijke moeiten, opgewonden zijn door speculatiegeest, verward in eene menigte van ondernemingen of die op de eene of andere wijze overwerkt zijn, hunne kracht ophouder: door het dagelijksch gebruik van een gezond versterkings-middel. Duizenden personen in zulke omstandigheden worden in staat gesteld zich staande te houden tegenover de moeiten, waarin zij gewikkeld zijn en hunne kracht,

¹⁶⁰ 'Overwerken', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1910).

¹⁶¹ *Algemeen Handelsblad*, 13-10-1892 .

gezondheid en helderheid van oordeel te bewaren door het gebruik van **Hostetters' Maagbitters.**¹⁶²

Behalve het feit dat, evenals in soortgelijke berichten, een lange lijst aan (ernstig klinkende) klachten zouden worden verholpen door 'Hostetters' Maagbitters', is met name het gedeelte waarin geschreven wordt over '[personen] die overpropt zijn met zware verantwoordelijkheden van affaires, [en degenen die] bemoeijelijkt worden door huiselijke moeiten', noemenswaardig. Beide mannelijke en vrouwelijke negentiende-eeuwse moeilijkheden, die werden geconstateerd door Kessel, worden in deze advertentie met in een korte zin genoemd (zie paragraaf 4.1.1). In mijn ogen is daarnaast de eerste zin van de advertentie opmerkelijk, omdat deze ('De zorgen, angsten en wederwaardigheden des levens hebben evenveel te doen met deszelfs verkorting als ziekten') veronderstelt dat 'angsten' een ziekte langer kunnen laten duren (en dus niet een lichamelijke ziekte de veroorzaker is van de angsten). Opvallend aan het tweede fragment (1892) is dat de hierin beschreven boodschap specifiek voor vrouwen is bedoeld:

Het is Verbazend

hoe Dr. Pierce's Favorite Prescription werkt op het zenuwgestel der vrouwen. Het is eene merkwaardige remedie voor zenuw en algemeene verzwakking. St. Vitus Dans, slapeloosheid of toevallen en dergelijke kwalen. Zelfs in gevallen van krankzinnigheid voorkomende uit functioneele onregelmatigheden zal het aanhoudend gebruik van de Prescription, eene genezing bewerken door het geregeld herstel van de natuurlijke werking der functiën.

Voor vrouwen die lijden aan eenige verouderde kwaal of zwakheid, voor vrouwen die uitgeput of overwerkt zijn, bij de overgang van meisje op vrouw en later op den kritieken termijn van levens verandering, is het een medicijn dat veilig en zeker opbouwt, sterkt, regeleert, en geneest.

¹⁶² *De grondwet*, 05-08-1873.

Zendt om een boekje vrij, of zendt 10 cents (zegels) voor een groot boek (168 blz.) over vrouwen kwalen en hoe dezelve te genezen onder eigen behandeling. Adres: World's Dispensary Medical Association, Bufflo. N.Y.¹⁶³

5.3 Conclusie

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk werd verondersteld dat het idee van een, in hedendaags taalgebruik, depressieve gemoedstoestand (zoals in de negentiende eeuw door een explosief aantal personen zou worden ervaren) niet iets nieuws was. Het verlies van belangstelling in de buitenwereld en het leven is een verschijnsel dat al vroeger in de geschiedenis werd omschreven. Ook over de vermoedelijke oorzaken van deze gevoelens is vanaf de klassieke oudheid al vaker gespeculeerd. In de, per begrip gepresenteerde voorbeelden uit verschillende negentiende-eeuwse kranten, zijn (symbolische) verwijzingen naar dit oudere gedachtegoed ('melancholie' en het middeleeuwse 'acedia') terug te vinden. Anderzijds: Je kan ook stellen dat een nieuwe term ontstaat wanneer er geen reeds gebruikt begrip voorhanden is om een bepaald iets te omschrijven.

Paragraaf 5.2 stond in het teken van begrippen, of signaalwoorden die te maken hebben de vaker beschreven versnelling van het levenstempo in de negentiende eeuw, zoals onder meer 'haast' en 'spoed'. Uit deze analyse kwam naar voren dat, met name aan de hand van de woorden, 'gejaagdheid', 'geestelijke overspanning' en 'overwerkt (zijn)', er hoogstwaarschijnlijk een interessante verschuiving valt te constateren, die ongeveer halverwege deze eeuw plaatsvond. Deze woorden werden immers voor deze periode niet of nauwelijks gebruikt, of hadden een geheel andere betekenis, zoals 'overwerken' en 'overspannen'. Tot slot was het heel opvallend dat juist de in deze alinea als laatst genoemde termen, met regelmaat terug te vinden zijn in advertenties. Aangezien dit over het algemeen gold voor specifieke periodes, vertoonden de grafieken verschillende 'advertentie'-pieken die, zoals beschreven, terug zijn te leiden naar groter (althans groter dan eerder) opgezette advertentiecampagnes.

¹⁶³ *De grondwet*, 11-06-1895.

6. 'Lijders en lijdereessen'

6.1 Professionalisering en commercialisering: De markt van erkenning

6.1.1 'Zenuwachtigheid'

Het woord 'zenuwachtig' werd al in de middeleeuwen gebruikt. Een voorbeeld hiervan is het volgende citaat: '*Dat hem die zenewe verdaerf* ('dat zijn (heup)spier onbruikbaar werd', 1285)¹⁶⁴ Het woorddeel '-achtig' geeft het dus de betekenis 'zoals de zenuw' (structuur). Over het woord 'zenuwachtig' wordt het volgende vermeld in het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*: 'Oorspr. had zenuwachtig, gezegd van weefsel, vlees e.d. een strikt anatomische betekenis. De huidige betekenis is relatief jong en mogelijk ontstaan naar het voorbeeld van omliggende talen: Duits nervös 'zenuwachtig' bij Nerv 'zenuw', Frans nerveux bij nerf enz.' Deze overgang van een 'strikt anatomische betekenis' is inderdaad terug te zien in de kranten. Ter introductie van deze term volgt allereerst een passage uit het krantenartikel 'Zenuwen' (1892), waarin het laat negentiende-eeuwse 'fin-de-siecle -gevoel' helder, maar waarschijnlijk ook met een enigszins satirische toon, wordt omschreven:

Zenuwen

't Is een overbekend verschijnsel, dat *zenuwzwakte*, *ontzenuwing* de groote plaag is, waaronder de moderne maatschappij lijdt. Het raadselachtig samenstel, dat *mensch* heet, ziet een zijner fijnste deelen verslijten, zoodat het werktuig uit de koten dreigt te lopen. Sedert lang waren de geneesmeesters er op bedacht, de wetenschap dienstbaar te maken tot genezing en herstel niet alleen, maar ook ter voorkoming van de steeds meer om zich grijpende kwaal, welker treurigste slachtoffers in onze Krankzinnigengestichten worden bewaard. In een tijd als dezen, nu de menschen in zenuwachtige overprikkeling met de turksche trom ten hemel worden bevorderd door de soldaten van het zoogenaamde 'Heil' is een verstandig en kalm

¹⁶⁴ Philippa e.a., 'zenuwachtig', *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (2003-2009).

woord van een wetenschappelijk en ervaren man een zaak van niet genoeg te waarderen belang.

Het doet ons daarom groot genoeg, van den heer H.C.A. Thieme te Nijmegen een prospectus te ontvangen, waarin hij een Hollandsche bewerking aankondigt van Dr. MONIN'S *Zenuwlijden*, een kostelijk boek, waarin de 'fin-du-siecle'-kwalen, de *Miserès Nerveuses* op populaire wijze worden beschreven en besproken. We hopen het boek zelf weldra te zien, welks actualiteit bijzonder in 't oog valt nu heel Nederland van verontwaardiging is vervuld over de schandalen omtrent de Krankzinnigenverpleging ten onzent geopenbaard.¹⁶⁵

In het volgende citaat, dat gaat over 'de kiesvereniging "Vooruitgang" ' (1892), wordt de eigen eeuw zelfs beschreven als 'deze zenuwachtige eeuw':

De heer mr. A. C. Van Blommestein leidde de heer J. J. François bij de vergadering in. Ter aanbeveling van dien candidatuur zeide de heer Van Blommestein, dat de heer François geboren Rotterdammer is en dus met den toestand der stad volkomen is vertrouwd. Voorts is hij mededirecteur van een bekende financieele inrichting en heeft in verschillende commissiën zitting, waar zijn medewerking door zijn medeleden zeer gewaardeerd wordt. Bovendien is het in deze zenuwachtige eeuw, waarin wij leven, aanbevelingswaardig, dat ook een rustig en kalm man als de heer François in de Raad zitting hebbe.¹⁶⁶

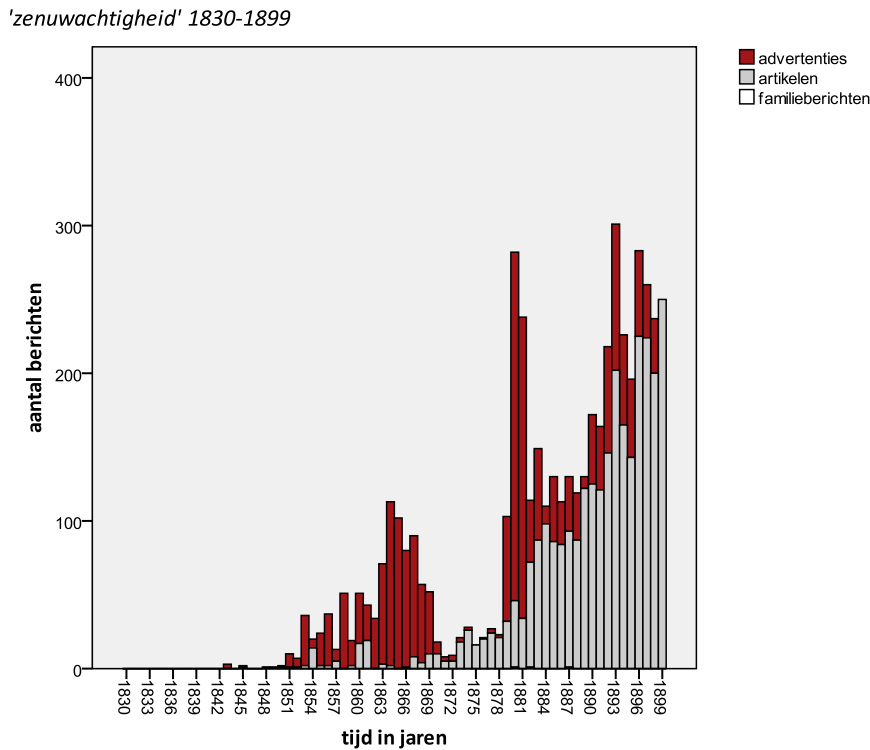
Het is een opvallend gegeven dat 'deze zenuwachtige eeuw' in de tekst als één van de argumenten wordt gebruikt om de aanstelling van 'de heer François', die wordt omschreven als een kalme man, te

¹⁶⁵ 'Zenuwen', *De Graafschap-bode : nieuws- en advertentieblad voor stad- en ambt-Doetinchem, Hummelo en Keppel, Wehl, Zeddum, 's Heerenberg, Uft, Gendringen, Sillebolde, Terborg, Varsseveld, Dinxperlo, Aalten, Breedevoorde, Lichtenvoorde, Groenlo, Neede, Eibergen, Bor*, 12-03-1892.

¹⁶⁶ 'De kiesvereniging 'Vooruitgang'', *Rotterdamsch nieuwsblad*, 26-09-1889.

verdedigen. Dit past bij het resultaten van de uitdrukking: ‘zenuwachtige gejaagdheid’, die vanaf de jaren '60 steeds meer voor in de dagbladen voorkomt. Tot slot zijn ook de invloeden van deze ‘zenuwachtige’ gevoelens op de koloniën en vice versa, een interessant aspect om verder te onderzoeken. De volgende zin uit het (‘ingezonden’) artikel ‘Iets tegen de kolonisatie van Borneo’ zou een inspiratiebron kunnen vormen: ‘Ook de oorlog op Java leverde, naar het ons voorkomt, geen bewijs van onze kracht, wel van kracht-inspanning, van overspanning en van zenuwachtigheid.’¹⁶⁷

De voorgaande alinea's hadden als doel een algemene indruk te geven van het verschijnsel '(negentiende-eeuwse) zenuwachtigheid' aan de hand van illustratieve citaten uit contemporaine kranten. Nu hier aandacht aan is besteed, is het tijd om ons te richten op de cijfers. Figuur 6.1, hieronder weergegeven, toont de zoekresultaten van specifiek term de term 'zenuwachtigheid'.

Figuur 6.1 - Bron: www.delpher.nl

¹⁶⁷ 'Iets tegen de kolonisatie van Borneo', *Arnhemsche courant*, 20-01-1847.

Het meeste opvallende aspect van de resultaten is de aanvankelijke (ongeveer 1840 tot 1870) populariteit van dit woord bij adverteerders. Hoewel de term in de gedigitaliseerde kranten niet vóór 1840 werd aangetroffen, wordt in het *WNT* (1994) het volgende citaat (van G. Bidloo) uit 1690 aangehaald: ‘De laatste rey deezer Klieren is vast aan menigvuldige heldere vezelen, of pypkens, welke alle gelyk bundelen zoo door zenuwachtigheden, als bandekens van de bloedvaten te zaamen hangende, op verscheidene wegen en draaijingen ieder tot een bijzondere hoop van klieren gevoerd werden’.¹⁶⁸ Het moge duidelijk zijn dat Bidloo enkel de ‘lichamelijke’ betekenis aan het woord toekende. Het volgende familiebericht uit de *Utrechtsche courant* van 10 oktober 1814 is illustratief negentiende-eeuws voorbeeld van deze puur ‘organische’ of lichamelijke betekenis van woorden beginnend met ‘zenuw-’:

Heden overleed aan de gevolgen van eene Zenuwziekte mijn hartelijk geliefde Echtgenoot HENDRIK HERMAN LUYKEN, in den ouderdom van 39 Jaren en tien Maanden, na eene gelukkige Echtverbindtenis van bijna tien Jaren. Ik berust in den wil des Almagtigen en vertrouw dat alle, die den Overledenen gekend hebben, wel in mijne droefheid zullen deelen.

LUCIO MARIA WESTERLO ,

Wed. HENDRIK HERMAN LUYKEN,

Amsterdam den 5. October 1814.¹⁶⁹

Als we een sprong maken in de tijd, dan is te zien dat er in de loop van de negentiende eeuw een nieuwe betekenis ontstond. Dit blijkt onder meer uit de volgende oproep die werd geplaatst in 1895:

Voor een goed ontwikkeld, solide **JONGMENSCH**, lichamelijk zeer gezond, doch zenuwachtig, 21 jaar oud, van goeode Familie, wordt een **liefderijk Tehuis gevraagd** in een bergachtig en boschrijk oord, bij een

¹⁶⁸ G. Bidloo, ‘Ontleding des menschelyken Lichaams, 1690’:

http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=M088597 (01-06-2014).

¹⁶⁹ *Utrechtsche courant*, 10-10-1814.

beschaafde Famlie of aan een Pastorie, waar men in de gelegenheid is van tijd tot tijd met hem te wandelen en hem aangenaam bezig te houden.

Inlichtingen worden ingewacht, onder motto **Katholiek**, Bureau dezer Courant.¹⁷⁰ (1895)

Hoewel in deze tekst niet wordt geschreven over ‘zenuwziek’, maar over ‘zenuwachtig’, is er een groot inhoudelijk verschil op te merken als het gaat om de invulling van het woord. In het voorbeeld hierboven staat namelijk: ‘lichamelijk zeer gezond, doch zenuwachtig’. De oorzaak van de genoemde ‘zenuwachtigheid’ is volgens de schrijver dus niet lichamelijk en moet dus veroorzaakt worden door iets anders dan ‘opgerekte’ of ‘ziekelijke zenuwen’. In een vroegere periode van de negentiende eeuw zou dit waarschijnlijk gezien worden als een onmogelijke tegenstelling. Deze verschillende betekenissen van ‘zenuw-’ in deze beide berichten, lijken te bevestigen dat ‘zenuwachtig’ inderdaad steeds meer werd beschouwd als een puur mentale toestand.

Ter afsluiting van deze paragraaf staat hieronder een knipsel van een illustratie met onderschrift over het verschijnsel ‘zenuwachtigheid’.¹⁷¹ Dit is één van de 2372 illustraties met onderschrift uit negentiende-eeuwse kranten, die tot op heden in de Delpher krantendatabank te vinden is.¹⁷² (Het is tevens de enige gevonden illustratie die gerelateerd is aan de onderzochte thema’s.)

¹⁷⁰ *Rotterdamsch nieuwsblad*, 23-09-1895.

¹⁷¹ Het gebruik van illustraties begon pas in de tweede helft van de negentiende eeuw te groeien door de ontwikkelingen op het gebied van drukken.

¹⁷² Vier artikelen uit de zeventiende eeuw werden door *Delpher* gekwalificeerd als ‘illustraties’, 23 uit de achttiende eeuw en 1.978.903 uit de 20^e eeuw (12-07-2014).

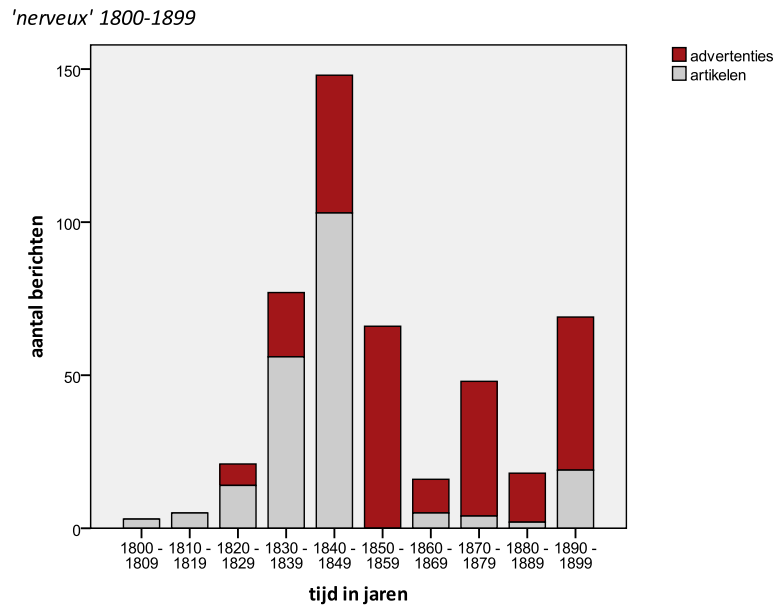
Figuur 6.2 – Bron: *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad* (28-02-1894).

6.1.2 'Nerveus'

In deze paragraaf wordt, zoals de titel opnieuw verraadt, dieper ingegaan op de verschillende vormen van het woord 'nerveus' en zal er wederom worden gekeken in wat voor soort berichten deze termen werden gebruikt. Aangezien de geselecteerde zoektermen 'nerveux', 'nerveus', 'nervositeit', 'nerveusiteit' allen (in ieder geval enige) zoekresultaten opleverden, is het interessant om deze grafieken naast elkaar te leggen. Om te zorgen dat dit hoofdstuk niet te lang en te eentonig zal zijn, laat ik in het overige gedeelte van paragraaf 6.1.2 de voorbeelden achterwege (zie Bijlage I).

Wederom werd het *WNT* geraadpleegd en onder het lemma 'nerf' stond de volgende opmerking: 'Nerveus, zenuwachtig, prikkelbaar, is ontleend aan fr. nerveux, wellicht niet zonder invloed van het Hd., waarin nervös in de bet. zenuwachtig sinds omstreeks 1830 schijnt voor te komen. [...] Bij ons is het gebruik van nerveus stellig veel jonger, en dat is wel te begrijpen: immers het Hd. gebruikte reeds nerv, terwijl het Ndl. zenuw had. [...] Jonger nog is nervositeit (in het Hd. dateert nervosität van

omstreeks 1853.’ Tot omstreeks 1850 werd ‘nervuus’, hoogstwaarschijnlijk, vooral met de volgende betekenis gebruikt: ‘Soms nam dit [de ziekte] een gevaarlijk nerveus karakter aan’.¹⁷³ Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen heb ik de zoekresultaten van de meest gebruikte vormen verwerkt in de onderstaande grafieken (Figuur 6.3a tot en met Figuur 6.3d).

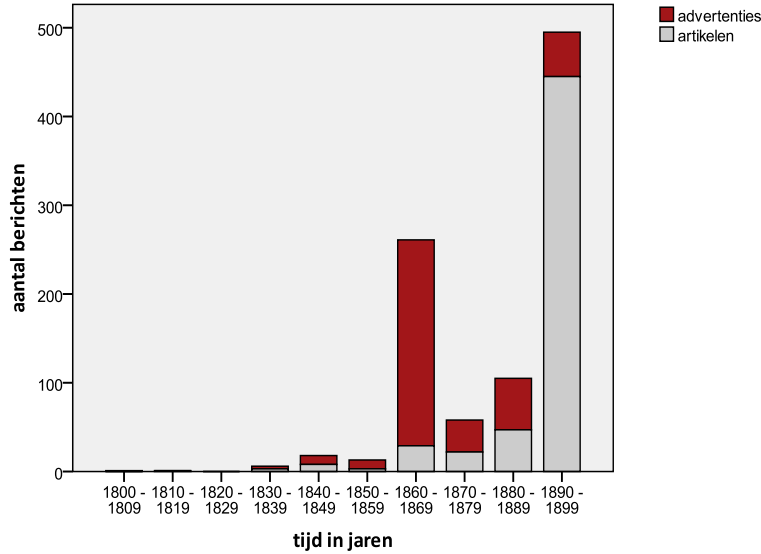

Figuur 6.3a - Bron: www.delpher.nl

Het Franse ‘nervuus’ kwam volgens de bovenstaande data tot ongeveer 1850 vooral voor in artikelen. Vanaf de jaren ’20 werd het geleidelijk meer in advertenties gebruikt. Echter, omstreeks de overgang van de eerste naar de tweede helft van de negentiende eeuw, lijkt het aantal artikelen binnen tien jaar waarin het woord voorkomt tot vrijwel nul te dalen (1850-1859).

¹⁷³ *Javasche courant*, 02-10-1830.

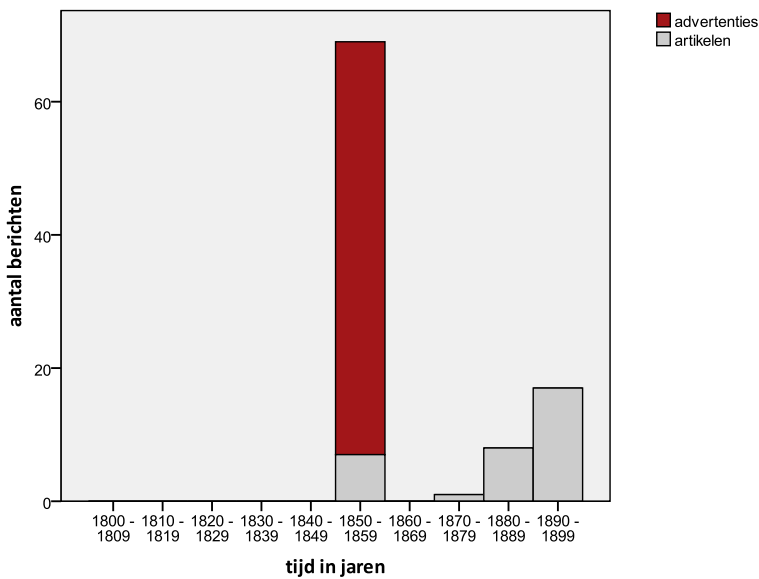
'nervuus' 1800-1899

Figuur 6.3b - Bron: www.delpher.nl

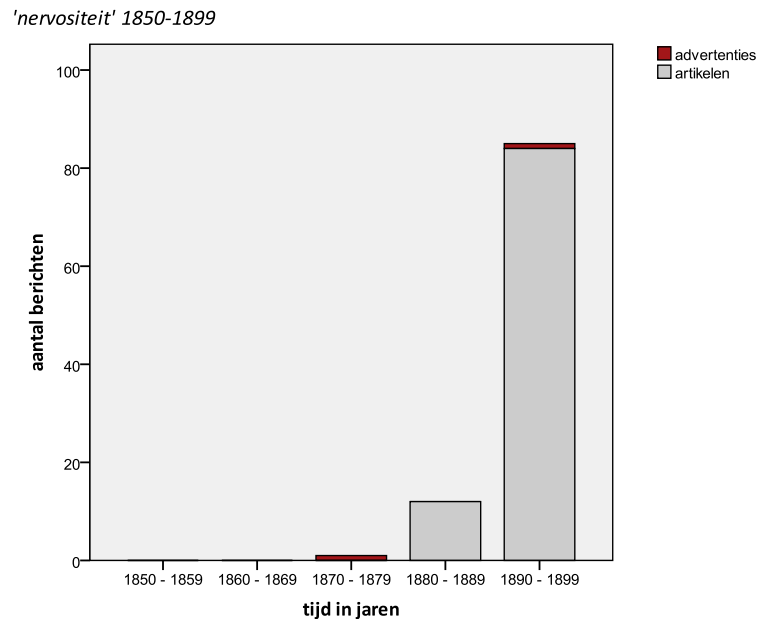
Nervuus komt volgens de data in 140 méér berichten voor dan 'nervoux'. Tussen 1860 en 1869 lijkt het begrip relatief veel te zijn gebruikt in dagbladadvertenties en later, in de periode 1890-1899, in artikelen.

'nervusiteit' 1800-1899

Figuur 6.3c - Bron: www.delpher.nl

Nerveusiteit is nu geen officieel woord meer, maar komt toch, vooral in de periode 1850-1859, in totaal ongeveer 100 keer voor in de databank. Het is duidelijk dat een groot deel hiervan gevormd wordt door verschillende, of overeenkomstige advertenties.

Figuur 6.3d - Bron: www.delpher.nl

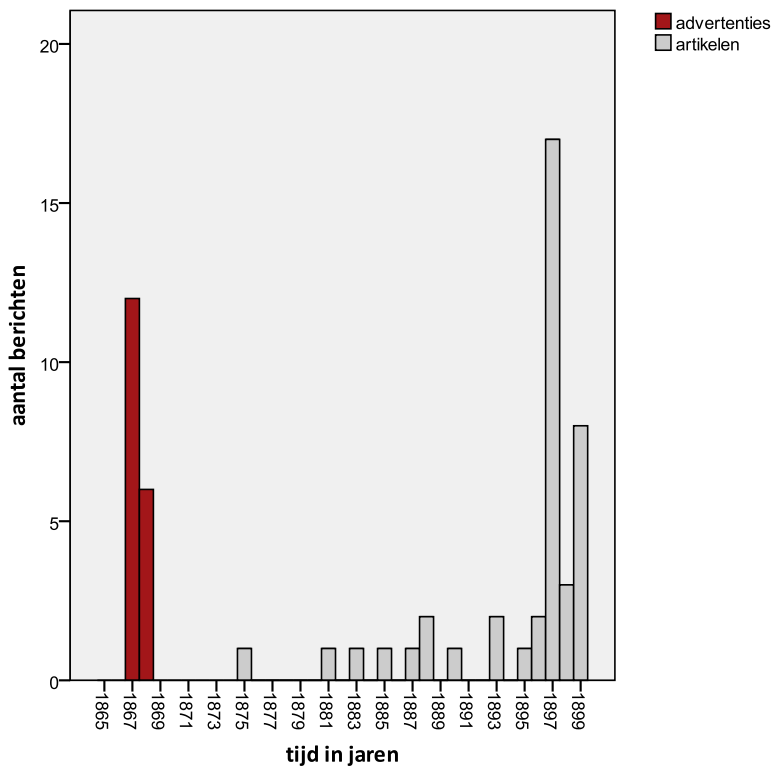
Waar 'nerveusiteit' ten minste nog in een bepaalde periode populair was bij adverteerders, sloeg 'nervositeit' klaarblijkelijk niet aan bij deze groep. Grafieken 6.3a tot en met 6.3d laten zien dat, als het gaat om het gebruik van deze woordvarianten, advertenties wederom een grote rol lijken te spelen in deze ontwikkeling.

6.1.3 'Neurose', 'neurasthenie' en 'hysterie'

Het begrip 'neurose' lijkt op het eerste oog nauw verwant te zijn met 'nervuus'. Dit is dan ook het geval. Hoewel 'neurose' voortkomt uit uit het Latijnse 'neurosis' en dus niet uit nervus of nervous, zijn waarschijnlijk beide woorden afkomstig van het Griekse woord 'neūron' (of 'sneuron'). De betekenis van dit woord, wat uiteraard weer afstamt van oudere talen, ligt rond de huidige woorden 'spier', 'pees' en 'snaar'. Zoals velen zullen weten is de Engelstalige vorm eveneens 'neurosis'. In de Franse taal schrijft

men echter 'névrose', wat overigens nog door Louis Couperus (1863-1923) werd gebruikt in 1900.¹⁷⁴ Het beeld dat Figuur 6.4 geeft is bijzonder. Behalve dat het woord in *slechts* 59 berichten voorkomt is een bijna gelijk aantal treffers het resultaat van de zoekopdracht 'nevrose' .

'neurose' 1865-1899

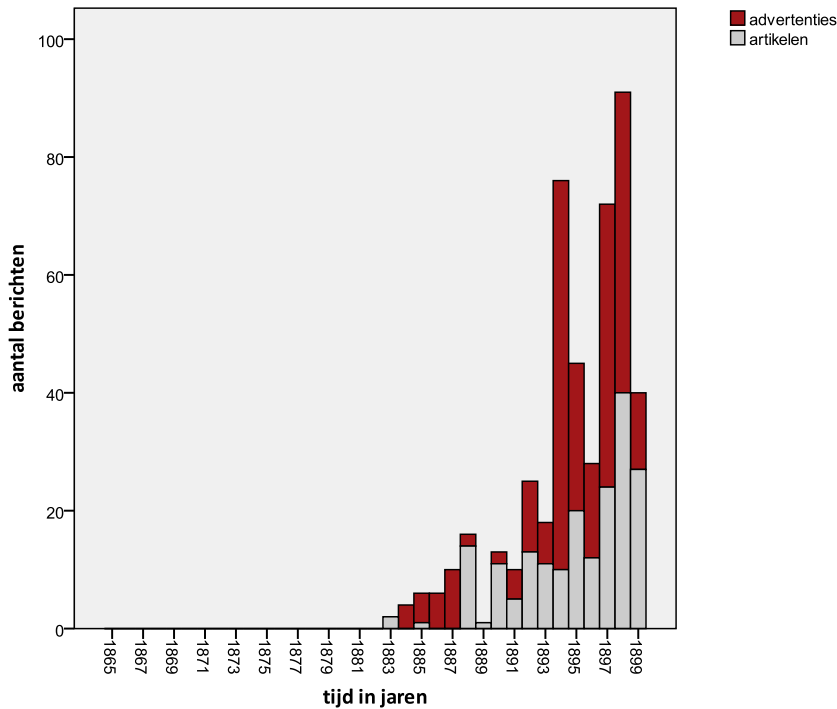

Figuur 6.4 - Bron: www.delpher.nl

Gezien de in paragraaf 4.2 uitgebreid behandelde geschiedenis van de term 'neurasthenie', zal ik in dit gedeelte van het onderzoek niet meer ingaan op de betekenis van dit begrip. Wel is het interessant om met de geschiedenis van 'neurasthenie' in het achterhoofd Figuur 6.5 aandachtiger te bestuderen. Zoals verwacht zijn er geen zoektreffers waar te nemen tot in de jaren '80 van de negentiende eeuw.

¹⁷⁴ 'Neurose', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (2001).

'neurasthenie' 1865-1899

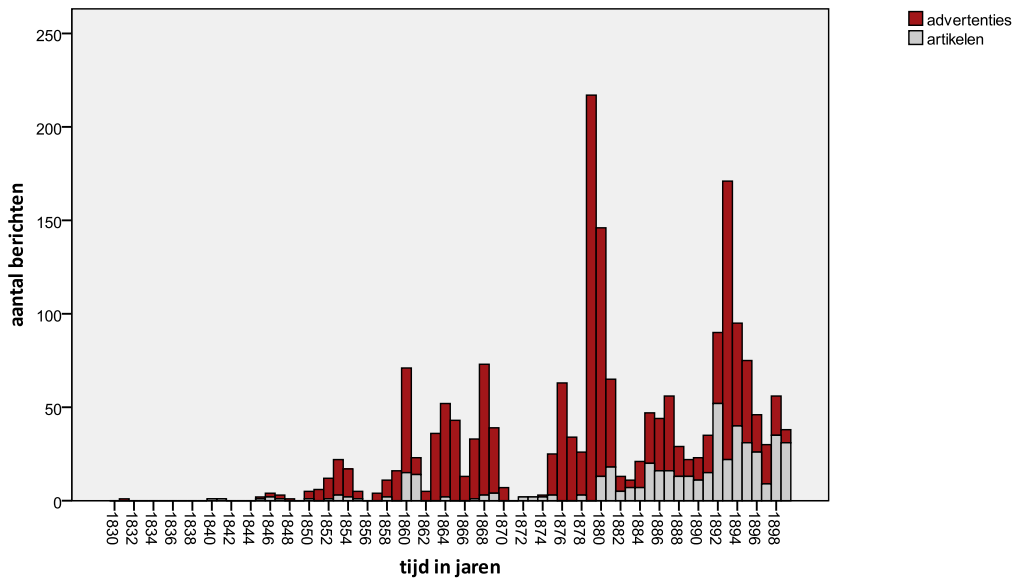

Figuur 6.5 - Bron: www.delpher.nl

Het woord 'hysterie' is afgeleid van het Oudgriekse woord 'hystera', dat 'baarmoeder' betekent. In het in 1908 gepubliceerde *WNT*-artikel krijgt deze term de volgende betekenis toegekend: '[hysterie is] Eene met het geslachtsleven samenhangende, hoofdzakelijk bij vrouwen voorkomende zenuwziekte. Bij uitbreiding ook van eene zenuwziekte uit andere oorzaken, maar met gelijksoortige verschijnselen, of van een toestand van sexueele overspanning.'¹⁷⁵ Gezien deze betekenis, is het niet opmerkelijk dat Kessel veronderstelt dat een groot deel van de hysteriediagnoses onder vrouwen werd veroorzaakt, doordat zij hun onprettig seksueel leven maar moeilijk konden bespreken met, of natuurlijk niet goed werden begrepen door, hun mannelijke dokters. Overigens is het bijzonder om te zien dat het grote merendeel van de krantenberichten met dit woord advertenties schijnen te zijn.

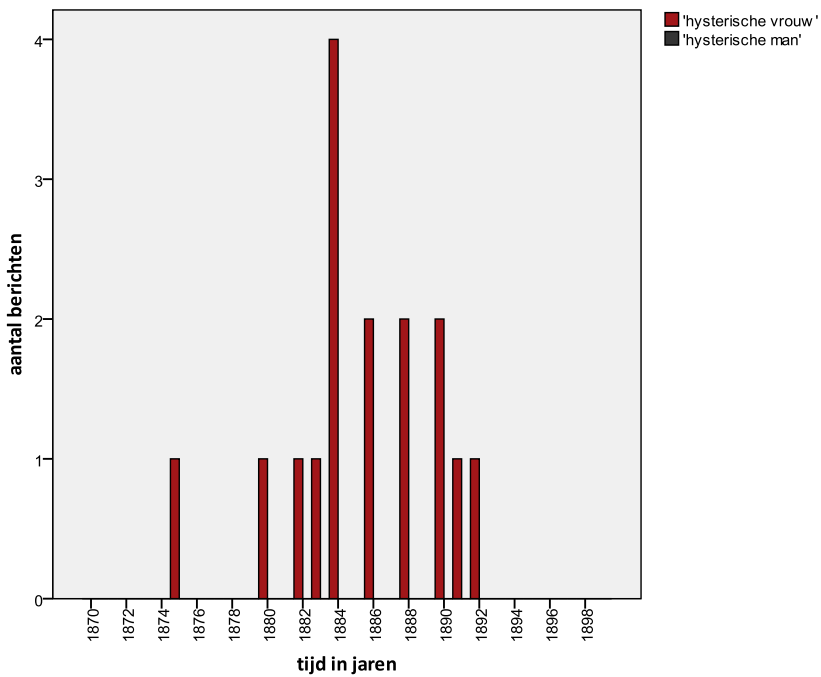
¹⁷⁵ 'Hysterie', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1908).

'hysterie' 1830-1899

Figuur 6.6 - Bron: www.delpher.nl

'hysterische vrouw' / 'hysterische man'

Figuur 6.7 - Bron: www.delpher.nl

De grafieken, die in deze paragraaf werden getoond, laten een opvallende overeenkomst zien tussen de resultaten van de woorden 'neurose', 'neurasthenie' en 'hysterie' en de eerder beschreven uitkomsten. Net zoals bij 'zenuwachtigheid' en (vormen van) 'nerveus', lijkt een groot gedeelte van de gevonden berichten te bestaan uit advertenties. De resultaten, in combinatie met de woordenboeklemma's, doet vermoeden dat deze begrippen hoogstwaarschijnlijk pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in gebruik zijn genomen. In paragraaf 4.2 was te lezen dat dit volgens de wetenschappelijke literatuur in ieder geval geldt voor 'neurasthenie'

6.2 De kracht van advertenties: een verbeeld verschijnsel?

Voor de lezer, van dit onderzoek, lijkt het misschien zo dat veel negentiende-eeuwse kranten bol staan van een grote hoeveelheid advertenties, waarin 'geneeskrachtige' middelen worden gepromoot. Wanneer men een blik werpt op een aantal willekeurige kranten uit deze periode, lijkt inderdaad een relatief groot gedeelte van de hierin gepubliceerde reclameboodschappen in te spelen op de thema's ziekten, zelfverzorging en zelfhulp. Aan de hand van de in Deel I besproken literatuur en in hoofdstuk vijf gepresenteerde uitkomsten, zal ik in dit hoofdstuk verder ingaan op dit aparte verschijnsel.

In paragraaf 4.2, waarin aandacht werd besteed aan het fenomeen 'neurasthenie', kwam de professionalisering en commercialisering van het medisch-psychiatrisch vakgebied in de tweede helft van de negentiende eeuw al enigszins aan bod. Vijselaars' 'neurasthenia-business' is hier een goed voorbeeld van. Dit gesignaleerde proces van professionalisering en commercialisering had te maken met een aantal aspecten, waarvan de meeste in de loop van dit onderzoek al zijn genoemd. In de eerste plaats werden in de tweede helft van de negentiende eeuw een officiële (en waarschijnlijk kostbare) opleiding gecreëerd voor artsen en apothekers. Het logische gevolg hiervan was dat voor het uitoefenen van deze beroepen steeds vaker een bevoegdheid nodig was. Een andere nawerking van dit professionaliseringsproces, was het ontstaan van (meer dan voorheen) gespecialiseerde vakgroepen. Dit maakte het mede mogelijk dat aan het eind van de negentiende eeuw op een steeds grotere schaal zorg werd verleend, zoals door Vijselaar en Slijkhuis werd opgemerkt.

De veranderingen die aan bod kwamen in hoofdstuk twee tot en met hoofdstuk vier hadden, zoals ik eerder stelde, invloed op de vraag naar zorg en hulp. Het stijgende welvaartsniveau en de groeiende maatschappelijke en materiële gelijkheid vormde een belangrijke stimulans voor het ontstaan

van massaproductie. Concluderend: De vraag naar betaalbare medische zorg nam sterk toe en tegelijkertijd moesten toekomstige medici een dure opleiding te volgen. Het gevolg was een gat in de markt voor aanbieders van zelfhulpproducten.

Zoals we hebben kunnen zien in dit en het vorige hoofdstuk, maakten deze pionierende massa-adverteerders hoogstwaarschijnlijk gretig gebruik van dit proces. Zo werd het volgende argument (tegen professionele medische hulp) in een dergelijke advertentie genoemd: 'Langdurige en Verouderde Ziekten zijn moeilijk te genezen; zij zijn althans de struikelblokken voor de Geneeskundigen, die hunne oorzaak meestal zoeken waar zij niet te vinden is. Als men de bewonderingswaardige onderlinge overeenstemming der verschillende organen nagaat, komt men tot de overtuiging, dat de verbreking der harmonie eene stoornis in de werking derzelve voortbrengen moet.'¹⁷⁶ Daarnaast werd in deze advertenties, zoals in de reeds aangehaalde voorbeelden is te zien, met regelmaat gewezen op de hoge kosten die dokters in rekening brachten. En daarnaast werd uiteraard de financiële voordeligheid van hun eigen 'geneeskrachtige' 'zelfhulp' of drogisterij-producten, met grote regelmaat benadrukt. In de volgende secties zal ik, zoals beschreven in hoofdstuk 5, een Relaventa-advertentie uitvoeriger bekijken.

Het in paragraaf 5.2.2. genoemde 'Du Barry's Revalenta' wordt in reclames rondom dit product gepresenteerd als genezend voedsel (meel). Volgens de onderstaande advertenties is het dan ook geen 'medicijn', maar zou het wel sterk uiteenlopende kwalen zou verhelpen. Om de geloofwaardigheid van de boodschap te vergroten, is ervoor gekozen om de volgende advertentie uit 1853 te beginnen met het volgende een 'ervaringsverhaal' of testimonium:

In de *Zeitung für Nord-Deutschland* van 4 December II. Leest men eene Verhandeling over **DU BARRY'S FARINA**, die zeer ten haren gunste uitvalt. Het wordt als een krachtigen en gezonden kost voor beider kunne aangeprezen, die eene weldadige uitwerking op de spijsverterings organen heeft en daardoor vele ziekten geneest. Onder andere voorbeelden hare genezingskracht wordt geciteerd, dat eene jonge Dame (Jufvrouw ELISABETH JACOBS), die in den bloei van haar leven zeven jaren aan slechte spijsvertering (Unverdaulichkeit),

¹⁷⁶ *Algemeen Handelsblad*, 12-06-1854.

zenuwzwakte, hoofdpijn, uitslag en zweren, neerslagtigheid, zwakte en slapeloosheid leed, daardoor geheel hersteld is. Nog een ander voorbeeld, dat aangehaald wordt, is: eene getrouwde Vrouw, die ook lang aan slechte spijsvertering en daardoor ontstane kwalen, als gal en leverziekten, verstoppingen, hartkloppen, angstige gejaagdheid en gedachten aan zelfmoord, leed, is sedert geruimen tijd van al haar lijden bevrijd en verheugt zich in het genot eener goede gezondheid. Het Blad raadt iedereen, die aan dergelijke kwalen lijst, dit Meel te gebruiken, en sluit met eene voor de Heeren DU BARRY zeer vleijende gelukwensching.¹⁷⁷

Er wordt de lezer dus nogal wat beloofd. Zowel spijsverteringsproblemen als gevoelens van zelfmoord zouden volgens deze natuurlijk zeer vage ‘getuigenissen’ verdwijnen door het eten van dit speciale voedingsproduct. Het is ook maar de vraag of het toevallig is dat zowel ‘Elisabeth Jacobs’, als ‘eene getrouwde vrouw’ van het vrouwelijk geslacht zijn. Zoals geschreven vormde het voorgaande citaat slechts de introductie van de advertentie en blijkbaar was er nog niet genoeg beloofd:

DU BARRY'S REVALENTA geneest zonder hulp van medicijnen, zonder gevaar, zonder purgeren noch andere inconveniënten en goedkoop (daar het veel kostbaarder middelen uitwint), de gewone en meest verouderde verstoppingen, aambeijen, slechte spijsvertering, zuur, maagpijn, zuur in de maag, loop, slijm, kwade sappen, *glaires*, winden in de maag, de kramp, hartkloppingen, schele hoofdpijn, galachtige en zenuwachtige aandoeningen van den adem, de lever, de longen, de lendenen, de blaas, winderigheid, histerie, de zwelling na den maaltijd, de ontsteking en verzwering der maag, puistigheid der huid, dauwworm, waterzucht, rhuematiek, jicht, misselijkheid en braking gedurende de zwangerschap, na den maaltijd of op zee, de miltzucht, spleen, zwakte en verval van ligchaamskrachten, verlamming, vallende

¹⁷⁷ *Algemeen Handelsblad*, 09-03-1853.

ziekte, hoest, aamborstigheid, aandoenlijkheid der zenuwen,
slapeloosheid, valsche schaamte uit gebrek aan intellectuele kracht,
onbekwaamheid tot de studie en het werken, verlies van geheugen,
congestie in de hersenen, flaaauwheid van karakter, zwaarmoedigheid,
enz., enz.¹⁷⁸

In onze tijd zouden weinigen geloven dat ‘valsche schaamte uit gebrek aan intellectuele kracht’ en ‘onbekwaamheid tot de studie en het werken’ geheel te genezen zijn door het eten van een bepaald voedingsmiddel. Hoewel chiazaad en andere ‘superfoods’ in hedendaagse advertenties ook bepaalde eigenschappen worden toegedicht, zou een opsomming, zoals in de advertentie hierboven, nu een ongeloofwaardige werking hebben. De belofte dat ‘valsche schaamte uit gebrek aan intellectuele kracht’ en ‘onbekwaamheid tot de studie en het werken’ te genezen valt, zegt ons dus misschien meer over de vraag of wens van de contemporaine benaderde lezers (consumenten).¹⁷⁹ Zo zegt de tegenwoordige populariteit van ‘superfoods’ en de bijbehorende reclamebeloftes iets over de wensen en waarden in de huidige samenleving. In de ‘Du Barry’s Revalenta’-advertentie wordt tot slot geconcludeerd:

Het is het geschiktste voedsel voor jonge kinderen en ouden van dagen,
zijne het eenigste voedsel, dat in de maag niet gest, het herstelt den
eetlust en geeft eene volmaakte spijsvertering, een fiksch, gezond en
krachtig gestel aan het meest verzwakte individu.

Het bevat meer voedende bestanddeelen, dan eenig ander
voedsel, en vervangt de versche groenten. Het dient als tegengift tegen
de scheurbuik, de koorts en alle andere nadeelige gevolgen bij
Personen, die genoodzaakt zijn van gezouten vleesch en zonder
groenten te leven, zoo als op zee of in ongecultiveerde streken veelal
voorkomt.

¹⁷⁸ Idem.

¹⁷⁹ Idem.

Wordt in Blikken Bussen van verschillende grootten verkocht voor 87½c., f 2.-, f 3.50, f 8, f 16 in het **VERKOOPHUIS**, en de bekende Dépôts.

Uitgaande van de advertenties zou je dus wel gek zijn om dit ‘supermiddel’ niet te kopen! Jammer genoeg bestond het middel slechts uit linzen en betaalden de klanten daar in verhouding een behoorlijke prijs voor. Ook in 1854 werd er in kranten reclame gemaakt voor een Revalenta product. Echter, dit maal gaat het om een nieuw product, óf is de naam van de handelswaar veranderd in ‘Revalenta Arabica’. Daarnaast wijkt de hiernavolgende (*Nieuwe Rotterdamsche courant*, 28-03-1854) introductie en testimonium af van de advertentie uit het *Algemeen Handelsblad* van 9 maart 1853.

Ik Ondergeteekende verklaar, dat mijn Kind door **du Barry’s Revalenta Arabica**, die ik bij VAN WAMEL in *Leeuwarden* gekocht heb, genezen is. Het is nu zestien maanden oud en was voor kort heel verzwakt en uitgeteerd; wij dachten, dat het aan eene Wormziekte leed en de meest gepaste middelen werden daartegen toegediend, maar het Kind bleef in denzelfden toestand, men scheen de oorzaak der ziekte niet te kunnen vinden en wij vreesden het wichtje te zullen verliezen, toen wij, op aanraden eener vriendin, besloten **du Barry’s Revalenta Arabica** te gebruiken. Wij hebben daarvan twee pakjes van een pond gehad, waarmede het Kind zes weken gevoed werd; het is nu zoo frisch en sterk, als het maar verlangd kan worden.

Franeker, 20 Maart 1854. **L. DE BOER**, *Logementhouder*.¹⁸⁰

Dezelfde advertentie werd gepubliceerd in de *Leeuwarder courant* van 7 april 1854. Opvallend genoeg werd deze reclame omsloten door advertenties voor respectievelijk ‘Professor Hufeland’s Laxeerpillen’ en het boek *De kracht van den wil in het berheerschen van ziekelijke aandoeningen*, geschreven door J.

¹⁸⁰ *Nieuwe Rotterdamsche courant : staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad*, 28-03-1854.

Kant.¹⁸¹ Hoewel ik niet onderzocht heb in welke mate de gemiddelde negentiende-eeuwse Nederlandse krantenlezer werd beïnvloed door deze berichten, is het wel duidelijk geworden dat deze lezer op een steeds meer regelmatige basis bekend werd gemaakt met de vele kwalen die volgens de advertentie bestaan. Het opkomen van de ‘heb ik dat misschien ook?’ vraag, of juist herkenning van de eigen klachten, lijken logische gevolgen voor de negentiende-eeuwse krantenlezers. Het is daarom voor te stellen dat dergelijke berichten, zoals de Revalenta-advertenties, lezers anders lieten kijken naar hun eigen gezondheid, maar dat kan ik niet onderbouwen.

De herkenning van persoonlijke klachten in krantenadvertenties wordt ook genoemd door Gemma Blok en Rose Spijkerman.¹⁸² Zij deden eerder (en eveneens met behulp van de digitale krantendatabank) onderzoek naar ‘De verbeelding van zenuwzwakte in advertenties voor Pink Pillen 1900-1920’. De onderzoeksters kwamen tot de conclusie dat de door hun onderzochten de reclames voor dit product een ‘verbeelde gemeenschap creëerde van mensen met zwakke zenuwen, waarmee de lezers en lezeressen zich konden identificeren’.¹⁸³

Hoewel er natuurlijk verschillende meningen bestaan rondom de invloed van advertenties op specifieke aspecten van het leven, mag het duidelijk zijn geworden dat er in de onderzochte reclames overdreven veel werd beloofd. Alles werd uit de kast gehaald om mogelijke kopers over te halen. Tot slot, in Bijlage I zijn meer van dit soort negentiende-eeuwse advertenties te vinden, waarin onder andere reclame wordt gemaakt voor ‘Massacer-olie van Rowland’ (1835), ‘Goldbergers Kettingen’ (1847) en ‘Holloways Zalf en Pillen’ (1855).

6.3 Conclusie

In de eerste paragrafen beschreef ik de onderzoeksresultaten van begrippen die te maken hebben met de (vooral laat-) negentiende-eeuwse ‘zenuwachtigheid’. Evenals in het vorige hoofdstuk bleken de grafieken in dit hoofdstuk opvallende pieken te vertonen, als het gaat om advertenties. Zoals we ook konden zien bij ‘Du Barry’s Revalenta’ kunnen deze uitschieters wijzen op een ‘massale’

¹⁸¹ Idem.

¹⁸² Gemma Blok, Rose Spijkerman, ‘De ongelukkigsten onder de mensen’ De verbeelding van zenuwzwakte in advertenties voor Pink Pillen, 1900-1920’: <http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/62/128> (15-12-2013).

¹⁸³ Idem.

krantenadvertentiecampagne. Oftewel, binnen een bepaalde periode werden advertenties voor hetzelfde product met regelmaat (bijvoorbeeld: maandelijks) in verschillende Nederlandse kranten geplaatst.¹⁸⁴

Om deze reden besloot ik in paragraaf 6.2 stil te staan bij deze uitkomsten door een dergelijke advertentie, over het product 'Revalenta', uitvoeriger te analyseren. In dit gedeelte kwam naar voren dat de maker van deze advertentie de lezer probeerde te overtuigen met autoriteitsargumenten en (mogelijk verzonnen) testimonia. Vervolgens werd in deze sectie de vraag gesteld of deze en soortgelijke reclames in dagbladen een verbeeldende werking kunnen hebben op de lezer. Hoewel de invloed van dergelijke advertenties op de explosieve stijging van het aantal mensen met psychische klachten in de laatste decennia van de negentiende eeuw moeilijk te bepalen is, is vrijwel niet voor te stellen dat ze geen invloed hebben gehad op dit fenomeen. Om te bepalen hoe groot de invloed van deze berichten is geweest op het denken over gezondheid in de negentiende eeuw is echter meer onderzoek nodig.

¹⁸⁴ Frank Huisman, 'Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920', *Gewina*, jrg. 25, nr. 04 (2002) 213.

7. Conclusie

Het doel van dit onderzoek was het bestuderen van uitingen en termen in contemporaine kranten rondom de onderwerpen: 'versnelling van het levenstempo' en 'zenuwachtigheid' in de negentiende eeuw in Nederland. In het eerste hoofdstuk stelde ik verschillende vragen die te maken hebben met deze thema's. In dit laatste hoofdstuk beschrijf ik, per hoofdstuk, in hoeverre deze vragen beantwoord kunnen worden op basis van deze studie. Tevens kunnen er aan de hand van het literatuur onderzoek en de bronnenanalyses een aantal slotconclusies worden getrokken, waarbij overigens wel rekening moet worden gehouden met de beperkingen van het meetinstrument.

In hoofdstuk twee beantwoordde ik de vraag welke wetenschappelijke theorieën over 'de mens en tijd' relevant zijn voor dit onderzoek. Uit deze sectie is gebleken dat zingeving en 'gevoelens van verlies' (zie ook paragraaf 5.1) de voornaamste thema's vormen, wanneer we het hebben over sentimenten rondom 'tijdsdruk' of het tegenwoordig veel gebruikte 'stress'. Daarnaast beschreef ik het idee van een 'doe-het-zelf-identiteit', wat alles te maken heeft met ervaringen en verwachtingen en het aan het leven gebonden tijdslimiet. Deze aspecten hebben op het eerste oog vooral betrekking op toezicht (discipline) en de (door sociaal-culturele waarden gevormde) wil van het zelf. Het lijkt dan ook een vergissing om te denken dat de nieuwe technieken hebben gezorgd voor een snellere wereld, aangezien onze wensen, hunkeringen en eisen ook zijn veranderd.

Bij het schrijven van het derde hoofdstuk vroeg ik mij af welke bestuurlijke, ruimtelijke, technologische en economische ontwikkelingen zich voordeden in de negentiende eeuw in Nederland. Het destijds jonge Koninkrijk der Nederlanden stond daarom centraal in hoofdstuk drie. Uit dit gedeelte bleek dat de gevolgen van de in dit hoofdstuk beschreven uiteenlopende veranderingen zeker een grote invloed moet hebben gehad op het wereldbeeld van de 'gemiddelde' negentiende-eeuwse Nederlander. Tevens leidde de introductie van de beschreven nieuwe technologieën tot (geleidelijke) veranderingen in het levenstempo en aanpassingen in het dagelijks leven van deze mensen.

In het vierde hoofdstuk zijn een aantal voor dit onderzoek zeer relevante negentiende-eeuwse verschijnselen besproken, waaronder het democratiseringsproces, groeiende maatschappelijke en materiële gelijkheid, alsmede de verhouding tussen de beide geslachten. In paragraaf 4.2 werd speciale aandacht besteed, en dus meer inhoudelijk ingegaan op de explosieve stijging van het aantal (geregistreerde) personen met neurasthenie in de laatste decennia van de negentiende eeuw. In de behandelde onderzoeken worden verschillende interessante punten aangedragen. Eén hiervan is de

geconstateerde opkomst en professionalisering van de psychiatrie in de tweede helft van de negentiende eeuw, wat leidde tot de opbouw van een psychiatrisch 'domein'. Tegelijkertijd zocht een steeds groter wordende groep Nederlanders 'erkenning' voor hun kwalen en klachten. Ik onderstreepte dat deze groei gepaard ging met een stijging van de algemene registratiegraad en opkomst nieuwe van registratiemogelijkheden. Dit is interessant aangezien, zoals velen weten, het verschijnsel 'vooral meer registratie' in onze tijd in verband wordt gebracht met 'veel voorkomende aandoeningen' als ADHD.

Aan het begin van het vijfde hoofdstuk liet ik zien dat het verschijnsel 'zwaarmoedigheid' (zoals in de negentiende eeuw door een explosief aantal personen zou worden ervaren) niet bepaald een 'modern' fenomeen genoemd kan worden genoemd. De daaropvolgende paragraaf stond in het teken van begrippen, of signaalwoorden, die te maken hebben de vaker beschreven versnelling van het levenstempo in de negentiende eeuw, zoals onder meer 'haast' en spoed'. Uit deze analyse kwam naar voren dat er, hoogstwaarschijnlijk, een interessante verschuiving valt te constateren, die ongeveer halverwege deze eeuw plaatsvond. Rond deze periode komen de beschreven woorden namelijk steeds meer (en vooral) voor in advertenties waarin 'geneeskundige' middelen worden aangeprezen.

In hoofdstuk zes beschreef ik de onderzoeksresultaten van begrippen die te maken hebben met de (vooral laat-) negentiende-eeuwse 'zenuwachtigheid'. Evenals in het hoofdstuk vijf bleken de grafieken in dit gedeelte opvallende pieken te vertonen, als het gaat om advertenties. Zoals we ook konden zien bij 'Du Barry's Revalenta', wijzen deze uitschieters mogelijk op een 'massale' krantenadvertentiecampagne. In deze sectie kwam tevens naar voren dat de maker van deze advertentie de lezer probeerde te overtuigen met valse beloftes, autoriteitsargumenten en (mogelijk verzonden) testimonia. Sommige historici gaan verder en schrijven over een 'verbeeld lijden' en het ontstaan van ziekte-illusies door deze advertenties.

Concluderend: Er is geconstateerd dat de in dit onderzoek beschreven gevoelens van zwaarmoedigheid zeker niet alleen in de moderne, geïndustrialiseerde samenlevingen voorkomen. Uit het literatuuronderzoek en de krantenanalyse komt echter wel naar voren dat een aantal moderne processen zoals, democratisering, de veranderende welvaartsverdeling, professionalisering en commercialisering van de medisch-psychische sector, het ontstaan van massaproductie en massamedia, evenals ontwikkelingen op het gebied van statistiek en registratie, een grote invloed hebben gehad op het ontstaan van het beschreven eind negentiende-eeuwse verschijnsel. Daarnaast leidden

veranderende ideeën over tijd, sociale gelijkheid, persoonlijke ontwikkeling, opvoeding, tijdbesteding, ambitie en keuzevrijheid, tot meer aandacht (en eisen) voor het individu en de innerlijke 'ik'.

Het meest opvallende resultaat van de bronnenanalyse is de grote hoeveelheid medische krantenadvertenties uit met name de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin 'geneeskrachtige' middelen voor uiteenlopende kwalen worden aangeboden. De advertenties haakten in op eerder gepubliceerde, hoogstwaarschijnlijk buitenlandse, wetenschappelijke artikelen, door de hierin gebruikte begrippen over te nemen. Op deze manier kan het aan de hand van de grafieken lijken dat juist adverteerders een term lanceerden, die later in meer informatieve artikelen zou worden gebruikt. Hoewel dit laatste wel degelijk het geval zou kunnen zijn, kan ik dit niet onderbouwen op basis van dit onderzoek.

Daarentegen is het duidelijk geworden dat de adverteerders erop uit waren om grote naamsbekendheid te werven en (ook ten gunste van de wetenschappelijke psychiatrie) rages te veroorzaken. Het lijkt een figuurlijke strijd om de gunst van de lezer, waarbij alle middelen geoorloofd zijn. Deze, en de in de voorgaande alinea getrokken conclusies beantwoorden de vraag op welke manier de versnelling van het levenstempo, het ervaren van een grotere tijdsdruk en gevoelens van 'zenuwachtigheid' onder de negentiende-eeuwse Nederlanders tot uiting komen in de tot nu toe gedigitaliseerde kranten uit de negentiende eeuw. Heeft dit geleid tot een rage, of collectief 'verbeeld lijden'? De slotconclusie van dit onderzoek luidt dat er, op nationaal niveau, uiteenlopende factoren van invloed zijn geweest op de wijdverspreide 'zenuwachtigheid'. Echter, de grote hoeveelheid advertenties waarin 'genezende' producten werden aangeboden, heeft zeer waarschijnlijk een grote bijdrage geleverd aan de sterke groei van het aantal 'nerveuze' individuen.

De in deze studie aan bod gekomen thema's 'tijd', 'de versnelling van het levenstempo' en maatschappij- en identiteitsvorming, kunnen, zoals wel duidelijk is geworden, vanuit diverse disciplines en ooghoeken worden bestudeerd. Hoewel door de geschiedenis heen al behoorlijk wat over deze onderwerpen is geschreven valt er ook voor historici, mede dankzij zich alsmaar ontwikkelende instrumenten als *Delpher*, nog veel te onderzoeken op dit brede gebied. Meer concreet lijkt het me interessant om te onderzoeken hoe het fenomeen 'zenuwachtigheid' zich ontwikkelde in de Nederlandse koloniën. Hadden Nederlanders in deze niet-Westerse (en 'niet-beschaafde') gebieden dezelfde klachten? Daarnaast kan het een onderzoek waardig zijn om resultaten te gebruiken in combinatie met bijvoorbeeld, economische gegevens. Tot slot kunnen onderzoekers zich afvragen hoe groot de hedendaagse invloed is van onder andere op cookies gebaseerde, geïndividualiseerde

reclames, moderne marketing strategieën en achterliggende statistieken, op ons denken over 'ik' en onze (psychische) gezondheid. Past deze ontwikkeling bij onze hedendaagse eisen en wensen, of zijn we 'alweer te laat'?

Bibliografie

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'Otto's horloge: Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 25 (2000) 1-24.

Baggerman, Arianne, 'Lost time: Temporal discipline and historical awareness', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch, (eds.), *Controlling time and shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011).

Bakker, Nelleke, 'A harmless disease', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 309-325.

Beets, Nicolaas, *Gedichten. Deel 4* (Leiden 1905, 6e druk) 69-70.

Bekkering, Harry, 'Hoe saai is de negentiende eeuw eigenlijk? *Literatuur zonder leeftijd*, jrg. 16 (Den Haag 2002).

Blaas, Piet, 'Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 35-47.

Blok, Gemma, Rose Spijkerman, 'De ongelukkigsten onder de mensen' De verbeelding van zenuwzwakte in advertenties voor Pink Pillen, 1900-1920': <http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/62/128> (15-12-2013).

Boschma, Geertje, *The rise of mental health nursing: A history on psychiatric care in Dutch asylums 1890-1920* (Amsterdam 2003).

Broekman, Freek, *Alle waar is naar zijn tijd. Tijdfundamenten van duurzaam leven in de 21ste eeuw* (Soesterberg 2005).

Carrol, Sean, 'Ten things everyone should know about time': <http://blogs.discovermagazine.com/cosmicvariance/2011/09/01/ten-things-everyone-should-know-about-time/> (14-05-2014).

'Censuur! 1800-1900: Op de barricaden tegen censuur': <http://www.iisg.nl/exhibitions/censorship/pm3966-nl.php> (14-5-2014).

Da Sousa Correa (eds.), *The Nineteenth-Century Novel: Realisms* (New York 2000).

Dinnage, Rosemary, 'Hysteria was for women, neurasthenia for men', *The New York Times*, 09-09-1984.

'Door vrees en tobberijen bevangen'. Neurasthenie als genderspecifieke beschavingsziekte', *Tijdschrift voor geschiedenis*, jrg. 25, nr. 1 (25-11-2013).

'Drie koningen in de klas', *NTR* (2014).

Drinka, G.F., *The birth of neurosis: myth, malady, and the Victorians* (New York 1984).

Dussen, van der, Jan, 'De tijd in perspectief. Zoeken naar een oriëntatie in de geschiedenis', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 17-34.

Elliott, Anthony, *Concepts of the Self* (2014).

Engel, Milton, bespreking van George Frederick Drinka, *The birth of neurosis: Myth, malady and the Victorians* (New York 1984), *Journal of the history of medicine*, nr. 42 (1987) 236-239.

Friedlander, A. 'Hysteria and modern psychoanalysis', *The journal of abnormal psychology* (1911) 297-319.

Jacques van Gerwen, Co Seegers, 'De industrialisatie van Nederland en het industriële grootbedrijf: beeld en werkelijkheid', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, nr. 66 (2003).

Gijswijt-Hofstra, Marijke, 'In search of Dutch Neurasthenics', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 279-306.

Goldstein, J, 'Psychiatry, History of', in *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (2001) 12292-12296.

Goudsblom, J., *Het regime van de tijd* (Amsterdam 1997).

Hanou, André, *Nederlandse literatuur van de Verlichting 1670-1830* (Den Haag 2002).

Hermesen, Joke J., *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst* (Amsterdam 2009).

Hermesen, Joke J., *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid* (Utrecht 2014).

'Hoogleraar: "Belang bioritme onderschat": <http://www.artsennet.nl/Nieuws/Nieuws-onderzoeken/Nieuwsartikel/121844/Hoogleraar-Belang-bioritme-onderschat.htm> (10-05-2014).

Horst, van der, Petra, 'We kunnen het zelf toch veel beter?': <http://www.horstconsult.nl/> (15-5-2014).

Huisman, Frank, 'Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920', *Gewina*, jrg. 25, nr. 04 (2002) 210-225.

'Hysterie', *Woordenboek der Nederlandse Taal* (1908).

Jong-Ijsselstein, de, Marie, 'Martina Kessel's, Langeweile. Zum Umgang mit Zeit und Gefühlen in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, jrg. 26 (2003) 69.

Jansen, Harry, 'Gestolde tijd. Historische entiteiten en de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 145-164.

Jongstra, Atte, 'Alles ademt tegenwoordig spoed', *NRC*, 24-11-2006.

Karskens, Machiel, 'Tijdsplitsingen. Hemelrijk en aardrijk als model van de historische tijd', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 65-78.

Kast, Bas, *Kies je gelukkig!* (Amsterdam 2013).

Kern, Stephen, *The culture of time and space 1880-1918* (1983).

Megens, Petra, *Knetterdruk* (Zaltbommel 2007).

Knijff, Christjan, 'Student Bram van Montfoort (26) leefde jaar lang offline', *Algemeen Dagblad*, 24-9-2013.

Koch, Jeroen, *Koning Willem I 1772-1843* (2013).

Lente, van, Dick, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw.', in Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven (eds.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (1996) 246-263.

Lissenberg et al., *Tegen de regels IV: Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001).

Lucassen Jan, Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherlands 1550-1995* (Amsterdam 1997).

Mathijsen, Marita, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987) 39.

Mathijsen, Marita, 'Vaarwel negentiende eeuw - welkom negentiende eeuw!' *Ons Erfdeel*, jrg. 44 (2001).

Mulder, Lieke, et al., *Geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden* (2008).

'Neurose', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (2001).

'Overspannen', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1909).

'Overwerken', *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1910).

Philippa e.a, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (2003-2009).

Ploeg, van der, Hans, 'Zenuwlijder, luiwammes of lastig kind', bespreking van Roy Porter, *Madness. A Brief History* (2002): <http://www.trouw.nl/tr/nl/4512/Cultuur/archief/article/detail/2787784/2002/05/04/Zenuwlijder-luiwammes-of-lastig-kind.dhtml> (27-11-2013).

Porter, Roy, 'Nervousness, eighteenth and nineteenth century style: From luxury to labour', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 31-50.

Ross, W.D. (ed.), *The works of Aristotle II*, (Oxford 1947)

Sande, van den, Anton, 'De achttiende eeuw in de ogen van negentiende-eeuwers', *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (1994) 153-168.

Slijkhuis, Jessica, 'Neurasthenia as Pandora's Box? 'Zenuwachtigheid' and Dutch Psychiatry around 1900', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 257-278.

Slijkhuis, Jessica, 'Paralysed with fears and worries': neurasthenia as a gender-specific disease of civilization', *History of Psychiatry*, 24 (2013) 79-93.

Smulders, Eric, 'De versnelling van het levenstempo, 1880-1914. Spoed - en nog eens spoed!', *Roest*, nr. 9 (2001).

'Spoed', *Woordenboek der Nederlandse Taal* (1935).

Stuurman, Siep, 'Tijd en ruimte in de Verlichting. De uitvinding van de filosofische geschiedenis', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 79-96.

Tribe, Keith, 'Introduction to Kosellecks' *Futures Past. On the semantics of historical time* (2004) 21-20.

Vasterling, Veronica, 'De rechte lijn en de lus. Heideggers onderzoek naar de tijd en de geschiedenis van het tijdsbegrip', in Maria Grever en Harry Jansen (eds.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001) 175-186.

Velde, Te, Henk "'In onzen verslaptentijd met weeke hoofden". Neurasthenie, fin de siecle en liberaal Nederland', *De Gids*, jrg. 152 (1989) 14-24.

Vijselaar, Joost, 'Neurasthenia in the Netherlands', in Marijke Gijswijt-Hofstra, Roy Porter (eds.), *Cultures of neurasthenia from Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 239-256.

Woud, van der, Auke, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

Zeldin, Theodore, *France 1848-1945: Intellect taste and Anxiety (II)* (Oxford 1977).

Bronnen

(alle via www.delpher.nl)

'1848 en 1883', De locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad 09-07-1883.

Algemeen Handelsblad, 04-06-1835.

Algemeen Handelsblad, 04-10-1847.

Algemeen Handelsblad, 20-12-1852.

Algemeen Handelsblad, 09-03-1853.

Algemeen Handelsblad, 12-06-1854.

Algemeen Handelsblad, 07-07-1873.

Algemeen Handelsblad, 13-10-1892 .

De grondwet, 05-08-1873.

De grondwet, 11-06-1895.

'De kiesvereniging "Vooruitgang"', Rotterdamsch nieuwsblad, 26-09-1889.

De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad (28-02-1894).

Groninger Courant, 02-12-1834.

Het nieuws van den dag : kleine courant, 03-03-1874.

Het nieuws van den dag : kleine courant, 29-02-1896

'lets tegen de kolonisatie van Borneo', *Arnhemsche courant*, 20-01-1847.

Javasche courant, 02-10-1830.

Nieuwe Rotterdamsche courant : staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad, 28-03-1854.

Nieuwe Rotterdamsche courant : staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad, 26-11-1855.

Nieuwsblad van het Noorden, 30-10-1892.

Rotterdamsch nieuwsblad, 23-09-1895.

Suriname : koloniaal nieuws- en advertentieblad, 21-01-1879.

Utrechtsche courant, 10-10-1814.

'Zenuwen', *De Graafschap-bode : nieuws- en advertentieblad voor stad- en ambt-Doetinchem, Hummelo en Keppel, Wehl, Zeddam, 's Heerenberg, Uift, Gendringen, Sillebolde, Terborg, Varsseveld, Dinxperlo, Aalten, Bredevoorde, Lichtenvoorde, Groenlo, Neede, Eibergen, Bor*, 12-03-1892.

Bijlage I

MACASSER-OLIE

VAN

Rowland.

Deze TOILET-OLIE is oorspronkelijk en echt; zij is sedert vele jaren beroemd, algemeen bewonderd en erkend als het voortreffelijkste middel te zijn, hetwelk tot instandhouding en verfraaijing van het Haar bestaat. De uitstekende eigenschappen dezer Olie kenmerken zich voornamelijk door de volgende uitwerkselen.

- I. Deze Olie bezit allerheilzaamste hoedanigheden, door welke zij het Haar belet, ten gevolge van ziekte, van kraambed, van sleepend verdriet, van plotselingen schrik, van vrees, van overspanning in het hoofdwerk, enz., enz., uit te vallen, te versterven of grijs te worden.
- II. Zij laat iedere andere uitvinding verre achter zich, welke tot heden is bekend geworden met betrekking tot het onderhoud van het Haar of om het uitvallen en grijs worden er van zelfs tot in het verst gevorderde tijdperk van het menschelijk leven, te voorkomen. [...]

Bron: *Algemeen Handelsblad*, 04-06-1835.

Holloways Zalf en Pillen. SLECHTE SPIJSVERTERING. **T. GARDINER**, Esc., Brownstreet No.2, Grosvenorsquare, zegt dat hij onder behandeling van vier der voornaamste Doctoren en 5 der vermaardste Chirurgen geweest is, lijdende aan eene uitzetting der Maag, slechte Spijsvertering en verouderde pijn in de Borst; hij was zeer nerveus en zwak van Gestel, kunnende slechts met moeite een 100 el ver wandelen. Geen baat kunnende vinden bij deze Geneeskundige behandeling, begon hij zich

de borst met groote hoeveelheden dezer Zalf in te smeren en nam te gelijker tijd des Morgens en des Avonds de **HOLLOWAYPILLEN** in, met dat gelukkig gevolg, dat hij in den tijd van 3 Weken geheel hersteld en krachtvol geworden is.

Zijn of Franco Aanvragen a Kontant te bekomen bij den Heer **J. H. OCHTMANS JOHSz.**, Depothouder te Zierikzee; of aan het Hoofddepot bij den Heer **F. E. VAN SANTEN KOLFE**, te Rotterdam; alsmede te LONDEN, STRAND No. 244, aan *Holloway's Etablissement*.

Bron: *Algemeen Handelsblad*, 04-10-1847.

ELECTRO-MAGNETISCH TISSU,

van PAUL GAGE,

goedgekeurd door de Académie de Medecine en dagelijks in gebruik in de Parijsche Hospitalen.

Dit **TISSU** is zijne geneeskracht verschuldigd aan de zelfstandigheid, waaruit het is zamengesteld en uit metalen, welke door de voltaische kolom als fijn poeder er in gebragt zijn. Zijne werking is krachtig op het Huidstelser, het veroorzaakt aldaar overvloedige uitwaseming en dikwijl eene bijzonder heilzame afleidende irruptie. De Geneesheeren, die er gebruik van hebben gemaakt, weten dat het dikwijls geneest en altijd vermindert alle jicht en rhumatische pijnen, alle soort van zenuw-aandoening, schele hoofdpijn, gewone en hydropische vocht-uitstortingen, ontsteking in het Ribbenvlies en de longen, enz., enz., met een woord alle aandoeningen welke door overprikkeling van het Huidweefsel kunnen worden gewijzigd. Ons **TISSU** is zoodanig duurzaam, dat het een geruimen tijd kan worden aangewend en het gebruik daarvan is te minder kostbaar en veel doelmatiger dan dat der zoogenaamde CHEMISCHE PAPIEREN, welke werking onbeduidend is en die het Ligchaam en het Linnengoed verontreinigen.

Hoofddepôt te Parijs bij PAUL GAGE, Rue de Grenelle St.
Germain 13. Depot bij de voornaamste Apothekers van Frankrijk en het
Buitenland. Te Amsterdam ULOTH en WESTPLATE; Breda VAN DEN
GOORBERG KORSTEN; Rotterdam VAN SANTEN KOLFF; 's Hage SACK:
Utrecht L.J. GROOTENDORST, voorheen MILIUS.

Bron: *Algemeen Handelsblad*, 19-06-1854.

De Ondergeteekende heeft dagen achteraan aan dehevigste
rheumatische pijnen geleden, die onophoudelijk voortduurden en hem
dag en nacht kwelden. Hij heeft bij den Heer B H VAN ROSENDAEL. Op
de Kannemarkt te Nijmegen, een **GOLDBERGERSCHENKETING** gekocht
van het zwaarste soort, die hem zeer spoed geheel daarvan bevrijdde. Ik
geef den Heer VAN ROSENDAEL gaarne dit attest, hetwelk ook door
mijne huisgenooten geconstateerd wordt.

L. KROETS.

Nijmegen,
20 oktober 1855
Roelofs

Mr. Metselaar. van *Groesbeek*
ten huize den Heer

Goldbergers Kettingen

genezen hoofdpijn, aangezigts-, tand- en oorpijn, kramp kolijk,
maagkramp, borstkramp, kramp in de kuiten, hartkloppen,
zenuwzwakte, beving, pijn in de lenden, stijfte in de leden,
gewrichtspijn, pootje, handjicht, vliegend jicht, zwakte der oogen,
hardhoorigheid en alle andere rheumatische en zenuwziekte.

Zij worden voor f1.80—2.70 – 3.60—5.40 verkochten.

Amsterdam, VERKOOPHUIS, *Rotterdam*, J.A. KLINGER & Co. En in de
bekende **Depôts** in de andere steden.

Bron: *Nieuwe Rotterdamsche courant : staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad*,
26-11-1855.